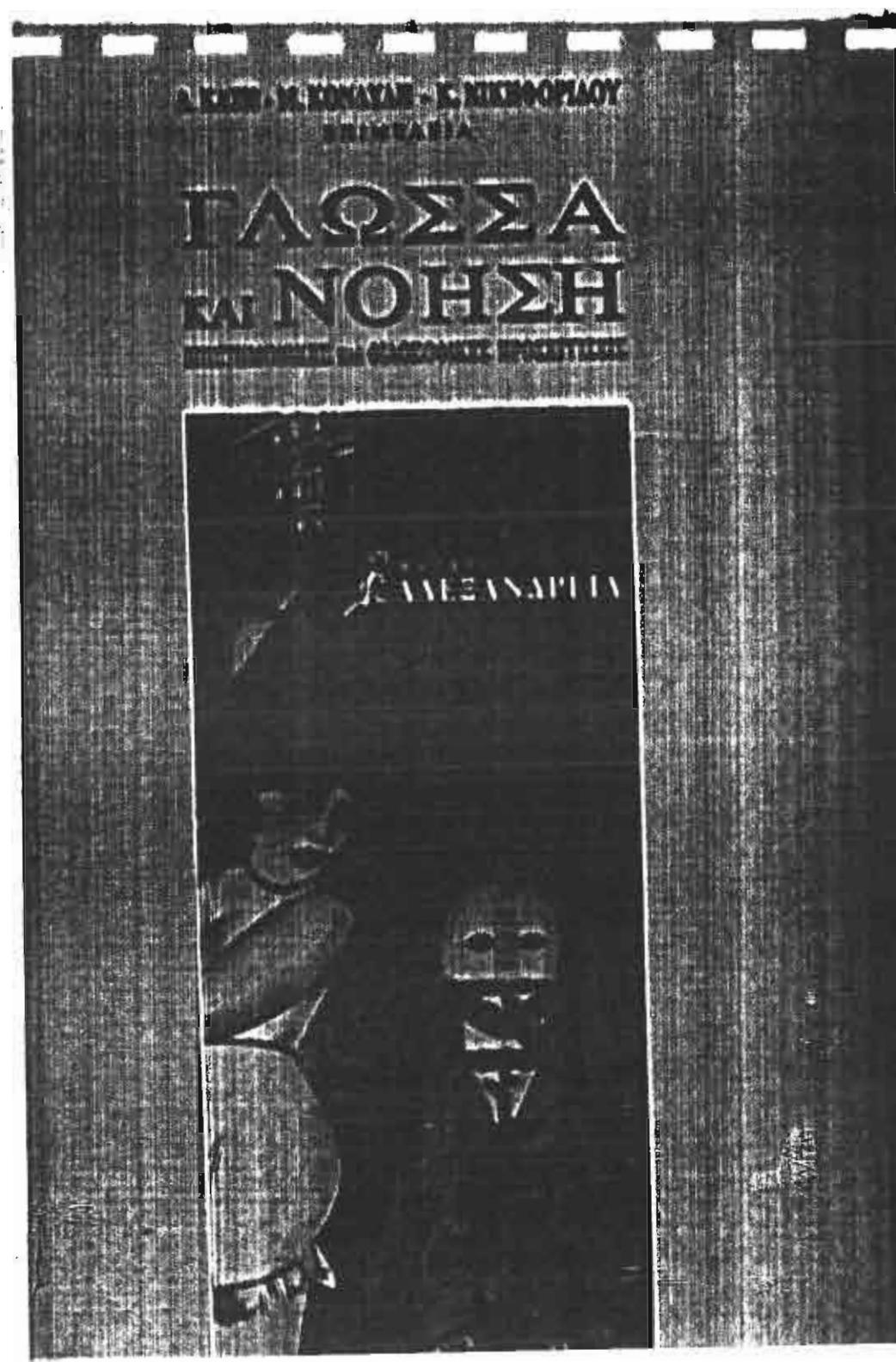

Πώς αρθρώνονται οι σχέσεις νόησης και γλώσσας σε διάφορα επιστημονικά πεδία; Αποτελεί η γλώσσα αυτόνομο μηχανισμό του νου ή διαπλέκεται με μη γλωσσικές όψεις της νόησης; Σε ποιο βαθμό θεμελιώνεται η νόηση στη γλώσσα; Είναι το νόημα απεριόριστο ή δεσμεύεται από κοινωνικές παραμέτρους και από την προεγνωστική εμπειρία; Η μεταφορικότητα της σχέψης συνεπάγεται την αυθαιρεσία των νοημάτων ή έχει τις ρίζες της στο κοινό σωματικό βίωμα των ανθρώπινων όντων; Πώς παρουσιάζεται η συνάρτηση νόησης και γλώσσας στο υπόδειγμα της ψυχανάλυσης; Πώς ορίζουν λοιπόν τα διάφορα πεδία τη νόηση και τι εννοούν όταν μιλούν για γλώσσα; Είναι δυνατός ο διάλογος μεταξύ τους και η ανεύρεση κοινών όρων πραγμάτευσης ή, όπως υποστηρίζει μια ορισμένη παράδοση, μόνο η ειρηνική συνύπαρξή τους;

Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα με τα οποία καταπιάνονται έλληνες και ελληνίδες συγγραφείς σ' αυτό τον τόμο. Οι απόπειρες εκκινούν από διαφορετικούς επιστημονικούς και φιλοσοφικούς κλάδους και από συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες οπτικές. Η βασική πρόθεση, όπως καταγράφεται στην εισαγωγή, είναι να φανεί ότι τα αιτήματα διαλόγου που εγείρονται σήμερα οφείλουν την ύπαρξή τους σε ρωγμές και αναπροσανατολισμούς των σχετικών προσεγγίσεων. Τα κείμενα του τόμου αντανακλούν τις δυσκολίες του διαλόγου, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα σημεία γόνιμης συνάντησης.

Μακέτα εξωφύλλου: Εύη Κώτσου

ISBN 960-221-170-9

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Εισαγωγή	11
<i>Δήμητρα Κατή</i> Ψυχολογία και γλώσσα	43
<i>Κώστας Παγωνδιώτης</i> Υπάρχει γλώσσα της σκέψης;	61
<i>Περικλής Βαλλιάνος</i> Ο δυϊσμός νοήματος και γλώσσας και η θεωρητική χρησιμότητά του	93
<i>Σπύρος Πετρουνάκος</i> Ιδιωτικό ή προσωπικό νόημα;	107
<i>Αριστείδης Μπαλιός</i> Ο Wittgenstein και το a priori της γλώσσας	121
<i>Μαριάννα Κονδύλη</i> Σημειωτική διαδικασία και ανθρώπινη πρακτική: μερικά διδάγματα για (και από) τη γλωσσολογία	145
<i>Κική Νικηφορίδου</i> Η μεταφορικότητα της σκέψης: Φιλοσοφικές και γλωσσολογικές προσεγγίσεις	163
<i>Σοφία Μαρμαρίδου</i> Γλώσσα και νόσηση: Μεταφορές στο χρηματιστηριακό λόγο	179

© Δ. Κατη, Μ. Κονδύλη και Κ. Νικηφορίδου
και
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Πρώτη έκδοση, Μάιος 1999

ISBN 960-221-170-9

Διορθώσεις: Δήμητρα Τουλάτου
Στοιχειοθεσία, σελιδοποίηση: Αγγέλα Ζαχαριάδου
Φιλμ, μοντάζ: Βιβλιοσυνεργατική
Εκτύπωση: Χ. Ζαχαρόπουλος – Δ. Σιταράς Σ. Ζαχαροπούλου Ο.Ε.
Βιβλιοδεσία: Κώστας Δελής

e-mail: alexcom#otenet.gr

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813,
fax 3838173

Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου: Πευμαζόγλου 5 · Σταδίου 44,
105 64 Αθήνα, τηλ. 3311719

Αναστάσιος-Φοίβος Χριστίδης Όψεις της μεταφοράς	197
Μαρία Θεοδωροπούλου Γλώσσα και συναίσθημα: τα αντικείμενα του φόβου	207
Μάριος Μαρκίδης Σχετικά με την άγλωσση γλώσσα	225
Θανάσιος Τζαβάρας Σημειώσεις περί μητρικής γλώσσας από ψυχαναλυτική κυρίως άποψη	239
Οι συγγραφείς του τόμου	247
Ευρετήριο κύριων ονομάτων	249

Πρόλογος

Στις 30 και 31 Μαΐου του 1997 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα μια συνάντηση εργασίας με τίτλο «Γλώσσα και Νόηση», οργανωμένη από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και το Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Υπεύθυνες για τη συνάντηση ήταν αντίστοιχα από τα παραπάνω τμήματα η Δ. Κατή και η Κ. Νικηφορίδου. Στην όλη οργάνωση συμμετείχαν άτυπα και η Μ. Κονδύλη από το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Πατρών όπως και ο Α.-Φ. Χριστίδης από τον Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ευχαριστούμε πολύ τον Θ. Τζαβάρα για τη βοήθειά του στην εξεύρεση χώρου για τη συνάντηση και το Τμήμα Νοσηλευτικής του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη φιλοξενία.

Σκοπός των ανακοινώσεων και συζητήσεων ήταν η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο γλωσσικό και στο νοητικό. Η συνάντηση είχε σκόπιμα το χαρακτήρα μιας συζήτησης προπαρασκευαστικής κείμενων. Θεωρήσαμε, δηλαδή, ότι τα τελικά κείμενα θα μπορούσαν να προεκτείνουν τοποθετήσεις που ακούστηκαν κατά τη διάρκειά της, να τις αλλάξουν ριζικά ή και να οδηγήσουν σε νέες τοποθετήσεις. Ο τόμος δεν αποτελεί επομένως μια μορφή πρακτικών. Περιλαμβάνονται και κείμενα ατόμων που απλώς παρακολούθησαν τη συνάντηση, ενώ δεν εξελίχθηκαν όλες οι τοποθετήσεις σε κείμενα.

Στόχος της συνάντησης ήταν η ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα σε επιστημονικά και φιλοσοφικά πεδία που συνήθως δεν συναντώνται, παρά το γεγονός ότι καταπιάνονται με το δικό τους τρόπο με το υπό συζήτηση αντικείμενο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συζητήσεις επιστημόνων και φιλοσόφων από τόσο διαφορετικά πεδία είναι συνή-

θως δύσκολες. Και θα ήταν υπερβολικά αισιόδοξο να αναμένουμε θεωρητικές τομές από μια συνάντηση που έγινε σε μια χώρα περιφερειακή για την παραγωγή επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης. Ταυτόχρονα όμως η Ελλάδα έχει μια ιδιομορφία που σφείλουμε να εκμεταλλευτούμε. Η περιθωριοποίησή μας αποτρέπει την απόλυτη εμπλοκή μας στα θεωρητικά πρότυπα που εκ των πραγμάτων οδηγούν σε όλων των ειδών τις αφαιρέσεις και συνεπώς σε επιμέρους οπτικές των φαινομένων της γλώσσας και της νόησης. Μας καθιστά συνεπώς περισσότερο ανοιχτούς/ές σε ορισμένα ερωτήματα και σε έναν ουσιαστικό διεπιστημονικό διάλογο. Στη χώρα μας ειπλέον συνυπάρχουν επιστήμονες και φιλόσοφοι από διαφορετικά ρεύματα της δυτικής σκέψης. Αυτό ακριβώς θελήσαμε να εκμεταλλευτούμε φέρνοντας σε επαφή τις διαφορετικές οπτικές.

Εισαγωγή

Όπως επισημαίνεται στον πρόλογο, η επιλογή του θέματος «Γλώσσα και Νόηση» έγινε ακριβώς για να δοθούν απαντήσεις ή έστω να τεθούν ερωτήματα από διαφορετικά επιστημονικά και φιλοσοφικά πεδία που κασιπώνονται με τη σχέση των δύο φαινομένων. Ελπίζαμε, αν όχι σε μια ουσιαστική ανταλλαγή ιδεών, έστω σε μια αλληλογνωριμία των πεδίων, και κυρίως σε μια πρώτη εξοικείωση με τους τρόπους προσέγγισης του ζητήματος από καθένα από αυτά. Ξεκινήσαμε με την επίγνωση ότι η θεωρητική αντιμετώπιση της σχέσης γλώσσας και νόησης στο πλαίσιο των κυρίαρχων ρευμάτων στη γλωσσολογία, την ψυχολογία, τη γνωσιακή επιστήμη αλλά και τη φιλοσοφία –τα κατεξοχήν πεδία από τα οποία θα αναμέναμε να θίγεται το ζήτημα– κάθε άλλο παρά ευνοεί την ουσιαστική συνδιαλλαγή μεταξύ των πεδίων και τη σε βάθος διερεύνηση του ζητήματος. Ωστόσο, ορισμένες πρόσφατες εξελίξεις, κατεξοχήν στη γλωσσολογία και στη γνωσιακή επιστήμη, έχουν αρχίσει να αλλάζουν το τοπίο. Το ενδιαφέρον μας λοιπόν για τη συζήτηση υποκινήθηκε από αυτές ακριβώς τις εξελίξεις. Θεωρήσαμε ότι η συνάντηση ήταν μια ευκαιρία για να γίνουν ευρύτερα γνωστές και να συζητηθούν με τη συμμετοχή διαφορετικών πεδίων.

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία, η αποδυνάμωση της διερεύνησης του ζητήματος που μας απασχολεί όπως και η απουσία ουσιαστικού διαλόγου ανάμεσα στα διαφορετικά επιστημονικά και φιλοσοφικά πεδία οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο λόγους: 1) Στην ηγεμονία της θεωρητικής τοποθέτησης, που αντιμετωπίζει το νου ως υπολογιστική μηχανή αποτελούμενο από αυτόνομους υπομηχανισμούς· 2) στο γεγονός ότι οι σχετικές επιστήμες και η φιλοσοφία έχουν συγκροτηθεί με τρόπο που επιτρέπει ορισμένες μόνο μορφές διαλό-

γού ενώ αποθαρρύνει άλλες. Ας σταθούμε πιο αναλυτικά στα δύο αυτά ζητήματα.

Η θέση περί αυτόνομων υπομηχανισμών

Οι κυρίαρχες τάσεις στις επιστήμες της γλώσσας και της νόησης εκλαμβάνουν τη γλώσσα ως αυτόνομο υπομηχανισμό του νου (mind). Εγγράφονται, με άλλα λόγια, στην περίφημη προσέγγιση του νου ως συνόλου αυτόνομων υπομηχανισμών (modules), την οποία κατέστησαν ευρύτερα γνωστή, εκτός των ορίων της επιστήμης, τα εκλαϊκευτικά βιβλία του Pinker για τη γλώσσα (1994) και το νου (1997). Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η γλώσσα δεν έχει ουσιαστική διάδραση με άλλα τμήματα της νόησης και με ευρύτερες γνωστικές διαδικασίες.

Στη γλωσσολογία η θέση της αυτονομίας της γλώσσας εκφράζεται κατεξοχήν από τη θεωρία του Chomsky (ενδεικτικότερα 1965, 1981, 1995). Η θέση αυτή προκύπτει και ενισχύεται κυρίως από τον εγγενή φορμαλισμό αυτής της προσέγγισης, από το γεγονός δηλαδή ότι υιοθετεί την τυπική περιγραφή ως μέθοδό της. Μια τυπική περιγραφή –στην προκειμένη περίπτωση ενός γνωστικού φαινομένου– απαιτεί καταρχάς ένα αυστηρά οροθετημένο αντικείμενο περιγραφής. Ενισχύεται, κατά συνέπεια, η ιδέα της γλώσσας ως κλειστού συστήματος σημείων, που εισάγει και καθιερώνει ο πατέρας της γλωσσολογίας F. de Saussure (1916, 1979). Έτσι, η γλώσσα θεωρείται αυτόνομο σύστημα, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι στην ισομορφική θεωρία δεν πρόκειται τόσο για σύστημα σημείων όσο για σύστημα συνδυασμού των σημείων. Μια τυπική περιγραφή συνεπάγεται πάντως απ' όλα την πλήρη αποστασιοποίηση από το περιεχόμενο του αντικειμένου περιγραφής, ακριβώς όπως συμβαίνει στη μαθηματική γλώσσα, που μιλά π.χ. για την ποσότητα χωρίς αναφορά στο τι ποσοτικοποιείται κάθε φορά. Κατά τρόπο ανάλογο, η γλώσσα εκλαμβάνεται ως ένα σύστημα συμβόλων που δεν έχουν από μόνα τους νόημα, ενώ η σύνδεση των συμβόλων αυτών με το νόημά τους θεωρείται ότι βρίσκεται εκτός του πυρήνα της γλωσσολογικής θεωρίας. Οι δύο αυτές θεμελιακές προϋποθέσεις της τυπικής περιγραφής, σε συνδυ-

σμό με την παραδοχή ότι υπάρχει μια κοινή, καθολική και γενετικά προϋδιορισμένη βάση όλων των γλωσσών, έχουν οδηγήσει τον Chomsky στο συμπέρασμα ότι αντικείμενο της γλωσσολογίας είναι εκείνος ο πυρήνας της γραμματικής που είναι καθολικός, μπορεί να περιγραφεί τυπικά και δεν αλληλεπιδρά με άλλα τμήματα της νόησης (βλ. την πρόσφατη μινιμαλιστική θεωρία, Chomsky 1995).

Ακόμη και ο εξ ορισμού διεπιστημονικός κλάδος της γνωστικής επιστήμης¹ (cognitive science), που αρχίζει να συγκροτείται τη δεκαετία του '60 ως συνεργασία των κλάδων της γλωσσολογίας, της ψυχολογίας, της τεχνητής νοημοσύνης και εν μέρει της φιλοσοφίας με στόχο τη μελέτη των νοητικών φαινομένων, δεν καταπιάνεται στην ουσία με τη σχέση γλώσσας και νόησης, ακριβώς γιατί κυριαρχείται από τη θέση περί αυτόνομων υπομηχανισμών του νου. Η θέση αυτή, που επεξεργάζεται αρχικά ο Fodor στο γνωστό βιβλίο *The Modularity of Mind* (1983), εμφανίζεται μερικές φορές ως συμπέρασμα που απορρέει από την εμπειρική έρευνα και όχι ως μέρος της γενικότερης φιλοσοφικής θέσης του νου που χαρακτηρίζει το έργο του (βλ. Loewer και Rey 1991). Είναι γεγονός ότι η ιδέα των υπομηχανισμών συναρτάται άμεσα από την αναβίωση της ψυχολογίας των ειδικών ικανοτήτων (faculty psychology) στο έργο του Chomsky, η οποία αναβίωση προκύπτει με τη σειρά της από το φορμαλιστικό υπόδειγμα στο οποίο αναφερόμαστε παραπάνω. Ο Fodor διαφοροποιείται μεν από την προεπιστημονική –σύμφωνα με την άποψή του– ιδέα των ειδικών ικανοτήτων (faculties), υποστηρίζει όμως τελικά την ιδέα ότι ο νους απαρτίζεται εν μέρει τουλάχιστον από αυτόνομους υπομηχανισμούς. Από μια άποψη λοιπόν, το βιβλίο του μπορεί να θεωρηθεί φιλοσοφική κάλυψη –ή περαιτέρω επεξεργασία– μιας ιδέας που υποστηρίζεται καταρχάς στη σύγχρονη εποχή από την εμπειρική επιστήμη της γλωσσολογίας². Πιστεύουμε πάντως ότι η αντικατάσταση της ιδέας των ειδικών ικανοτήτων με την ιδέα των υπομηχανισμών αντανάκλα γενικότερα τις μεταφορές με τις οποίες προσεγγίζεται η νόηση στο κυρίαρχο τουλάχιστον υπόδειγμα της γνωστικής επιστήμης. Στο πλαίσιο αυτό ο νους γίνεται αντιληπτός ως υπολογιστική μηχανή (βλ. λ.χ. μια κριτική συζήτηση αυτής της μεταφοράς στον Lakoff 1987), η σκέψη ως υπολογιστικός χειρισμός συμβόλων (βλ. λ.χ. Αυγουχ 1995 για το πώς αναδύθηκε αυτή η ιδέα στη φιλο-

σοφία από τον Καρτέσιο και μετά) και η αντίληψη ως επεξεργασία πληροφοριών (σχετικά με την καθιέρωση της θεωρίας επεξεργασίας πληροφοριών των Shannon και Weaver 1949 στη μελέτη της νόησης βλ. π.χ. την ιστορία της γνωσιακής επιστήμης του Gardner 1985).

Η ιδέα του αυτόνομου υπομηχανισμού είναι δημοφιλέστατη στη σημερινή γνωσιακή επιστήμη³. Ο αρχικός ορισμός του Fodor βασίζεται σε συγκεκριμένα κριτήρια: οι γνωσιακοί αυτοί υπομηχανισμοί θεωρείται, μεταξύ άλλων, ότι είναι βιολογικά προγραμματισμένοι να διεξέρχονται αυτόματα και πολύ γρήγορα ένα συγκεκριμένο είδος πληροφοριών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπομηχανισμών θεωρούνται η οπτική αναγνώριση του ανθρώπινου προσώπου και η ακουστική αντίληψη της γλώσσας. Η πιο κρίσιμη, τουλάχιστον ως προς το θέμα που μας απασχολεί, ιδιότητα των υπομηχανισμών είναι η *εξειδίκευσή τους στην επεξεργασία συγκεκριμένου μόνο τύπου πληροφοριών* από το περιβάλλον. Η σκέψη βασίζεται ωστόσο στη σύνθεση αυτών των διαφορετικών πληροφοριών. Σύμφωνα με τον Fodor, η σύνθεση αυτή καθίσταται δυνατή μόνο εκτός των υπομηχανισμών, στα λεγόμενα *κεντρικά συστήματα* του νου, κυρίως στον κεντρικό του πυρήνα, που είναι η σκέψη⁴. Οι υπομηχανισμοί χαρακτηρίζονται μάλιστα *περιφερειακοί* για την όλη λειτουργία του νου, εφόσον αναλαμβάνουν μόνο μια πρώτη⁵ επεξεργασία πληροφοριών από το περιβάλλον. Γι' αυτό και αποκαλούνται συστήματα εισόδου. Η ροή πάντως των πληροφοριών από τους υπομηχανισμούς προς τα κεντρικά συστήματα είναι πάντα *μονόδρομη*.

Η συγκεκριμένη θέση του Fodor για τους υπομηχανισμούς αποτελεί και σήμερα το σημείο αναφοράς στις σχετικές συζητήσεις. Ακόμη και οι πιο ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις από αυτήν φαίνεται να αποδέχονται σε τελική ανάλυση μια κατά βάση ίδια οπτική του νου. Χαρακτηριστική είναι εδώ η θέση του Jackendoff (λ.χ. 1987, 1992, 1997), που εμφανίζεται ως η πλέον διαφοροποιημένη στο πλαίσιο του κυρίαρχου γνωσιακού υποδείγματος αφιόνοντας, μεταξύ άλλων, ανοιχτό το ενδεχόμενο μιας αλληλεπίδρασης γλώσσας και νόησης. Ο Jackendoff μιλά μεν για αυτόνομους υπομηχανισμούς, θεωρεί όμως ότι αυτοί δεν αφορούν εξειδικευμένους τρόπους επεξεργασίας ερεθισμάτων (π.χ. επεξεργασία φωνολογικών πληροφοριών για τη γλώσσα) αλλά περιοχές γνώσης (π.χ. η γνώση ότι υπάρχουν φωνήματα).

Επιπλέον, δίνει έμφαση στις περίπλοκες μορφές που μπορεί να πάρει η αμφίδρομη ανταλλαγή πληροφοριών (τα λεγόμενα interfaces) ανάμεσα στους υπομηχανισμούς.

Γενικά από τη θεωρία περί υπομηχανισμών προκύπτει όχι μόνο ότι οι γλωσσικές αναπαραστάσεις ή και διεργασίες είναι ανεξάρτητες από την υπόλοιπη νόηση αλλά και ότι είναι λίγο-πολύ και περιφερειακές σε σχέση με τις αναπαραστάσεις και διεργασίες της σκέψης. Αυτό ισχύει ακόμη κι όταν η γλώσσα στο σύνολό της θεωρείται ένα αμόγαλμα επιμέρους υπομηχανισμών. Η γλώσσα συναντάται βέβαια με τη σκέψη στο πεδίο των σημασιών. Εκλαμβάνεται ωστόσο ως κώδικας μετάφρασης της σκέψης χωρίς επίδραση πάνω σε αυτήν. Η θέση αυτή ενισχύεται από την υπόθεση ότι τα σύμβολα της σκέψης είναι έμφυτα (βλ. θεωρία των φυσικών εννοιών του Fodor 1975, 1981) και έρχεται φυσικά σε αντιπαράθεση με τις θέσεις που μιλούν για το συγκροτησιακό ρόλο της γλώσσας και του πολιτισμού στη δόμηση των εννοιών (π.χ. Vygotsky 1978). Η δομή της γλώσσας θεωρείται πάντως ανεξάρτητη από την υπόλοιπη νόηση και το μόνο ερώτημα που τίθεται είναι ποιες ακριβώς όψεις της είναι παντελώς ανεξάρτητες (βλ. π.χ. τις διαφορές ανάμεσα στις θέσεις του Chomsky 1995 και του Jackendoff 1997). Η θέση αυτή αντιτίθεται στις θέσεις που θέλουν τη δομή της γλώσσας να κινητοποιείται από την ανθρώπινη νόηση, δράση και κοινωνία (όπως συμβαίνει στη λειτουργική, στην κοινωνική και στη γνωσιακή γλωσσολογία). Οι διαφοροποιήσεις από την ακραία λογική του κυρίαρχου γνωσιακού υποδείγματος αποδίδουν βέβαια στη γλώσσα κάποιο ρόλο στις νοητικές διεργασίες όχι όμως και στη δόμηση των εννοιολογικών συστημάτων. Ο Jackendoff (1997) περιορίζεται, λ.χ., στο να δεχτεί ότι η γλώσσα καθιστά συνειδητές τις ασυνείδητες κατά τ' άλλα σκέψεις και επιτρέπει συνεπώς το στοχασμό πάνω σε αυτές.

Σημασία έχει εν τέλει ότι η θέση περί αυτόνομων υπομηχανισμών αποθαρρύνει μια ουσιαστική διερεύνηση της σχέσης γλώσσας και νόησης, γιατί οποιοδήποτε εύρημα για τη νόηση –κατεξοχήν τη σκέψη– εκλαμβάνεται αργότερα ως άσχετο ή δευτερεύον για τη γλώσσα, όπως φυσικά και το αντίστροφο. Δεν είναι τυχαίο ότι η θεωρία του γλωσσικού σχετικισμού, όπως εμφανίζεται στο έργο του Whorf (1956) (η γνωστή και ως υπόθεση Sapir-Whorf) για την επίδραση της

γλώσσας στη σκέψη, παρουσιάζεται ως απομεινάρι μιας προεπιστημονικής σκέψης (βλ. τη διατύπωση αυτής της θέσης από τον Pinker 1994). Η δε πρόσφατη αναβίωση της θέσης ότι η γλώσσα καθορίζεται και από τη δομή και λειτουργία της νόησης, στο πλαίσιο του ρεύματος της γνωσιακής γλωσσολογίας (βλ. Langacker 1987), αγνοείται από τη φορμαλιστική προσέγγιση.

Στο βαθμό που ερευνάται η νόηση σε σχέση με τη γλώσσα, η διερεύνηση αυτή είναι στην καλύτερη των περιπτώσεων περιορισμένη⁶. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι στα κυρίαρχα ρεύματα της γνωσιακής επιστήμης και της γλωσσολογίας η σχέση γλώσσας και νου δεν απουσιάζει ως θεματική. Αποτελεί αντιθέτως το αντικείμενο συνεδρίων, βιβλίων, μεταπτυχιακών προγραμμάτων και πάνω απ' όλα του εξ ορισμού διεπιστημονικού κλάδου της ψυχολογίας. Αποκτά ωστόσο μια ιδιαίτερη ερμηνεία, που επιβάλλεται από τη φορμαλιστική μελέτη της γλώσσας και της νόησης και την υπόθεση περί αυτόνομων υπομηχανισμών. Αποκλείεται έτσι το ενδεχόμενο ουσιαστικής επίδρασης, αφενός της γλώσσας στη σκέψη αφετέρου της σκέψης στη γλώσσα, ενώ «νόμιμο» ερώτημα θεωρείται μόνο το εξής: Πώς αναπαρίσταται στο νου και πώς χρησιμοποιείται το ανεξάρτητο αντικείμενο «γλώσσα». Είναι ευνόητο ότι μια τέτοια θέση, περιορίζοντας τη θεματική της σχέσης γλώσσας-νόησης, μειώνει ακόμη περισσότερο τις δυνατότητες ουσιαστικού διαλόγου ανάμεσα στα εμπλεκόμενα πεδία, τόσο στις επιστήμες όσο και στη φιλοσοφία.

Η δυσκολία του διαλόγου

Καταρχάς στο χώρο της φιλοσοφίας δεν ενθαρρύνεται ο διάλογος με την επιστήμη παρά μόνο υπό τη μορφή «υποδείξεων» από την πρώτη στη δεύτερη. Το κυρίαρχο υπόδειγμα της γνωσιακής επιστήμης οικοδομείται πάνω στην παράδοση της αναλυτικής φιλοσοφίας που κυριάρχησε στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αυτή ήταν εξάλλου η κυρίαρχη φιλοσοφική προσέγγιση στον αμερικανικό χώρο της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, όπου αναδύεται η γνωσιακή επιστήμη. Η παράδοση αυτή –με εκπροσώπους όπως ο Russell– στηρίχτηκε στη φορμαλιστική προσέγγιση του νόηματος και στον αντιψυ-

χολογισμό, που δεν της επιτρέπουν να λάβει υπόψη της τα επιστημονικά ευρήματα για τα φαινόμενα αυτά και για την ανάπτυξή τους. Ούτε από την πλευρά της φιλοσοφίας λοιπόν ευνοείται η διερεύνηση της σχέσης γλώσσας και νόησης: Πρώτον γιατί η φορμαλιστική προσέγγιση περιορίζει το πεδίο της έρευνας στις πλευρές εκείνες της γλώσσας και της νόησης που είναι εκφράσιμες με τη λογική, και δεύτερον γιατί ο αντιψυχολογισμός αποκόβει πλήρως τη φιλοσοφία από την επιστήμη, καθιστώντας την μια φιλοσοφία των *a priori* της γλώσσας και της νόησης (βλ. και το άρθρο του Μπαλιτά σε αυτό τον τόμο). Ακόμη κι όταν η αναλυτική φιλοσοφία παύει μεταπολεμικά να αναζητεί τα λογικά *a priori* της γλώσσας και μετατρέπεται σε φιλοσοφία της καθημερινής γλώσσας, που δανείζει τα εργαλεία ανάλυσής της στη γλωσσολογία, εξακολουθεί να μη λαμβάνει υπόψη την επιστήμη. Έτσι μπορούμε χαρακτηριστικά να αναφέρουμε ότι, ενώ η φιλοσοφική θεωρία των λεκτικών πράξεων (κυρίως Austin 1962, Searle 1969) αποτελεί τη βάση για το γλωσσολογικό κλάδο της πραγματολογίας, δεν επηρεάζεται η ίδια από τα σχετικά εμπειρικά δεδομένα της γλωσσολογίας (βλ. Searle 1979).

Η θέση αυτή μπορεί να ειπωθεί ότι χαρακτήριζε ανέκαθεν τη φιλοσοφία, αν και ίσως με μεγαλύτερη ένταση την πρώιμη αναλυτική φιλοσοφία. Οι Varela κ.ά. (1992) υποστηρίζουν ότι η απόσταση ανάμεσα στη φιλοσοφία και την εμπειρική επιστήμη διατηρείται αναλλοίωτη και στη φαινομενολογική παράδοση, που στρέφεται στη μελέτη της εμπειρίας. Ωστόσο, ακόμη και αυτή, από τον Husserl έως τον Heidegger και τον Merleau-Ponty, παραμένει προσκολλημένη στην ιδέα ότι ο φιλοσοφικός στοχασμός επαρκεί για να αναδείξει τις προϋποθέσεις της ανθρώπινης σκέψης, μεταξύ των οποίων της επιστημονικής (βλ. και τη σχετική θέση του Βαλλιάνου σε αυτό τον τόμο).

Αντίστοιχα στον επιστημονικό χώρο η γλωσσολογία (τουλάχιστον στο κυρίαρχο μοντέλο του Chomsky), με αυστηρά οροθετημένο αντικείμενο την αυτόνομη γλώσσα, «μονολογεί». Χρίζοντας τον εαυτό της βασική επιστήμη της γλώσσας, δανείζει τις αναλύσεις της σε άλλα πεδία θεωρώντας ότι τα πεδία αυτά θα πρέπει να λαμβάνουν ως δεδομένες τις υποδείξεις της και να ξεκινούν από αυτές, ενώ δεν λαμβάνει υπόψη τα δικά τους πορίσματα για τη γλώσσα (βλ. και Καρί σε αυτό τον τόμο). Η στρουκτουραλιστική αντίληψη ότι η γλώσσα

μπορεί να μελετηθεί ως φυσικό αντικείμενο (ανεξάρτητα από το ομολούν υποκείμενο) καταργεί κάθε ουσιαστικό διάυλο επικοινωνίας μεταξύ γλωσσολογίας, από τη μια, και ψυχολογίας, νευρολογίας, κοινωνιολογίας και φιλοσοφίας, από την άλλη.

Αλλά και στη μελέτη της νόησης η σημερινή ηγεμονία της γνωστικής επιστήμης θέτει εκτός διαλόγου τα επιστημονικά πεδία που ενώ καταπιάνονται με όψεις της νόησης, δεν ασπάζονται ούτε την οπτική ούτε τις μεθόδους του κυρίαρχου γνωστικού υποδείγματος (cognitivism). Όπως ήδη επισημάναμε, ακόμη κι όταν το κυρίαρχο αυτό υπόδειγμα στρέφεται σε άλλα πεδία για συνεργασία, είναι πάντα με την προϋπόθεση ότι θα συνεισφέρουν στα ζητήματα που έχει εκ των προτέρων θέσει. Στην ουσία στρέφεται σε άλλα ρεύματα μόνο όταν θεωρεί ότι μπορούν να ενισχύσουν τις θεωρητικές και μεθοδολογικές του επιλογές, ενώ αρνείται οποιαδήποτε ουσιαστική αλλαγή στην προσέγγιση του αντικειμένου που θα υποδείκνυαν άλλα πεδία.

Αυτό που μας επιτρέπει να ονομάζουμε «γνωστική επιστήμη» τη συνεργασία ορισμένων επιστημονικών πεδίων σε ερευνητικά κέντρα, είναι η χρήση μιας συγκεκριμένης μεθόδου για τη μελέτη της νόησης, που επιβάλλει ταυτόχρονα και μια συγκεκριμένη οπτική της. Η μέθοδος που συνήθως ενοποιεί τα ποικίλα πεδία είναι η προσομοίωση των νοητικών φαινομένων με μηχανές, με όλες τις αναγκαίες προσαρμογές των ανθρώπινων νοητικών φαινομένων στις απαιτήσεις της προσομοίωσης. Δεν είναι τυχαίο ότι δεν νοείται γνωστική επιστήμη χωρίς το πεδίο της τεχνητής νοημοσύνης, το οποίο ταυτίζεται με τον προγραμματισμό τέτοιων μηχανών¹. Πιο συγκεκριμένα, στο κυρίαρχο γνωστικό υπόδειγμα, η νόηση, που αποτελεί κοινό αντικείμενο της γνωστικής επιστήμης, της ψυχολογίας και της φιλοσοφίας, ανάγεται σε εκείνες μόνο τις όψεις της που μπορούν να περιγραφούν τυπικά. Έτσι, παραγνωρίζονται οι συγκινησιακές και οι κοινωνικές της όψεις όπως και τα φαινόμενα της συνείδησης.

Επιστήμες όπως η ψυχολογία και η γλωσσολογία διατηρούν κάποια αυτονομία από τη γνωστική επιστήμη, εφόσον δεν ασπάζονται πάντα αυτή τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση, κυρίως δε όταν μελετούν φαινόμενα που δεν προσφέρονται γι' αυτήν. Δεν είναι τυχαίο ότι η ψυχολογία τείνει να ταυτίζεται με τη γνωστική επιστήμη κατεξοχήν στον κλάδο της γνωστικής ψυχολογίας, ενώ δεν

συμβαίνει το ίδιο σε πεδία όπως η ψυχανάλυση και η κοινωνική ψυχολογία. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τη γλωσσολογία, η οποία θεωρείται κλάδος της γνωστικής επιστήμης μόνο όσον αφορά τη λεγόμενη θεωρητική γλωσσολογία και ειδικά τη φορμαλιστική προσέγγιση. Αντίθετα, κλάδοι όπως η ιστορική και η κοινωνική γλωσσολογία τοποθετούνται αυτόματα εκτός γνωστικής επιστήμης.

Οι παραπάνω αναφορές καθιστούν, νομίζουμε, εμφανές ότι το ποια πεδία συνδιαλέγονται και μέσα από ποιες ιεραρχικές σχέσεις καθορίζει την προσέγγιση στο υπό έρευνα αντικείμενο. Η μορφή της συνεργασίας καθορίζει, με άλλα λόγια, όχι μόνο τα παρίσματα αλλά και το κυρίως αντικείμενο μελέτης και τη μέθοδο. Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να ισχυριστούμε ότι η γνωστική επιστήμη δεν αποτελεί μια ουσιαστική διεπιστημονική προσέγγιση της νόησης, όσο κι αν συνήθως ορίζεται ως τέτοια. Δεν είναι ανοιχτή σε όλες τις οπτικές της νόησης και σε όλες τις μορφές συνεργασίας. Είναι αντιθέτως μια συγκεκριμένη προσέγγιση στη νόηση, κυρίως μέσω της μεταφοράς του υπολογιστή, και βασίζεται στη συνεργασία διαφορετικών κλάδων μόνο στο βαθμό που υιοθετούν αυτή τη μεταφορά και τις μεθόδους που επιβάλλει.

Η αμφισβήτηση του κυρίαρχου γνωστικού υποδείγματος

Παρά τα ισχυρά ερείσματα του κυρίαρχου γνωστικού υποδείγματος, η αποδυνάμωσή του διαφαίνεται σήμερα σε ποικίλες προσεγγίσεις. Η κατάσταση έχει μόλις αρχίσει να αλλάζει τόσο ώστε μερικοί να μιλούν για μια γνωστική επιστήμη «δεύτερης γενιάς» που έχει αρκετά αποστασιοποιηθεί από τις παραδοχές της πρώτης (Lakoff και Johnson 1998) ή για την κρίση της γνωστικής επιστήμης και την ταυτόχρονη ανάδειξη δύο διαφορετικών επιστημών του νου στο πλαίσιο της (Ó Nualláin κ.ά. 1997). Ένα μέρος των επιχειρημάτων κατά του κυρίαρχου υποδείγματος προέρχεται από τη φιλοσοφία (λ.χ. από τον Searle 1980, τον Dreyfus 1992 και τον αρχικό υπέρμαχο της γνωστικής επιστήμης Putnam 1988). Οι αναθεωρήσεις προκύπτουν ωστόσο και εξαιτίας νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσανατολισμών όπως

και εμπειρικών ευρημάτων στο εσωτερικό της επιστήμης (βλ. και το κείμενο του Παγωνδιώτη σε αυτό τον τόμο).

Συνοπτικά, στο πλαίσιο αυτών των νεότερων προσεγγίσεων τίθεται σε αμφισβήτηση η μεταφορά του νου ως υπολογιστική και κατ'επέκταση και η μεθοδολογική προτεραιότητα της τυπικής περιγραφής. Οι μηχανές εξακολουθούν βέβαια να χρησιμοποιούνται για την προσομοίωση της νόησης και της γλώσσας. Δεν περιορίζονται ωστόσο στον ψηφιακό υπολογιστή, με σημαντικές συνέπειες για τη θεωρία της νόησης και της γλώσσας. Η τυπική περιγραφή εκλαμβάνεται τώρα ως ένα μόνο μεταξύ πολλών μεθοδολογικών εργαλείων. Παρόλα αυτά, η σποραδική έστω χρήση της προσομοίωσης και της τυπικής περιγραφής εξακολουθεί να καθορίζει ποια πεδία θεωρούνται μέρος της γνωσιακής επιστήμης (έστω κι αν βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με το κυρίαρχο υπόδειγμά της, όπως η γνωσιακή γλωσσολογία). Ενώ θέτει άλλα αυτόματα εκτός (όπως η κοινωνική γλωσσολογία).

Οι κριτικές προέρχονται εν μέρει από τον ίδιο τον πυρήνα της γνωσιακής επιστήμης –δηλαδή από τον προγραμματισμό ενφυσών μηχανών– και επιφέρουν ισχυρό πλήγμα στην κυρίαρχη λογική της. Αυτή η νέα γενιά μηχανών προσεγγίζει περισσότερο τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης νόησης. Η κατασκευή π.χ. ρομπότι που μπορούν να λειτουργήσουν με στοιχειώδη νοημοσύνη μέσα σε ένα φυσικό περιβάλλον υποβάλλει την ιδέα ότι η νόηση είναι προϊόν τόσο της *ζεύξης οργανισμού-περιβάλλοντος* όσο και της χρήσης *διαδικαστικής* (μη προτασιακής) γνώσης (βλ. κυρίως Brooks 1997). Υπενθυμίζουμε εδώ ότι στο κυρίαρχο υπόδειγμα η νόηση είναι προϊόν της εφαρμογής τυπικών κανόνων σε αναπαραστάσεις που είναι εγγεγραμμένες στο *εσωτερικό* του οργανισμού με *προτασιακή* μορφή. Επίσης σημαντική θεωρείται η ανάπτυξη υπολογιστών που μπορούν να εκτελέσουν ποικίλες παράλληλες επεξεργασίες (οι υπολογιστές των λεγόμενων νευρωνικών δικτύων, βλ. κατεξοχήν Rumelhart κ.ά. 1986), όπως ο ανθρώπινος εγκέφαλος, σε αντίθεση με τους ψηφιακούς υπολογιστές που βασίζονται σε μια σειριακή (και συνεπώς μία μόνο κάθε φορά) επεξεργασία τυπικών συμβόλων. Η προσομοίωση της νόησης με νευρωνικά δίκτυα έδειξε ότι δεν είναι αναγκαία (χωρίς ωστόσο να αποκλείεται παντελώς) η υπόθεση έμφυτων αυτόνομων υπομηχανισμών και ότι εξειδικεύσεις στην επεξεργασία πληρο-

φοριών μπορούν να δημιουργηθούν ως αποτέλεσμα της εμπειρίας (βλ. Karmiloff-Smith 1992). Οι Elman κ.ά. (1996) υποστηρίζουν μάλιστα ότι η παραπάνω θέση ενισχύεται και από τα ευρήματα των νευροεπιστημών, που μιλούν για την πλαστικότητα του ανθρώπινου εγκεφάλου και για τον καθοριστικό ρόλο της εμπειρίας στη δόμηση των λειτουργικών εξειδικεύσεων.

Στην κριτική που προέρχεται από τα δύο παραπάνω πεδία προστίθενται και οι εξελίξεις στο χώρο της γλωσσολογίας. Αποποιούμενη το φORMALIΣΜΟ, η γνωσιακή γλωσσολογία εστιάζει το βλέμμα της θεωρητικής γλωσσολογίας στο νόημα και θεωρεί κρίσιμα για τη μελέτη του φαινόμενα που μέχρι τότε θεωρούνταν άσχετα ή περιθωριακά – κατεξοχήν τη μεταφορά και την πολυσημία. Ειδικότερα η μελέτη της μεταφοράς (βλ. πιο εκτενείς αναφορές στα κείμενα των Νικφορίδου, Μαρμαρίδου και Χριστίδη σε αυτό τον τόμο) αναδεικνύει το θεμελιακό ρόλο και της αισθητηριο-κινητικής και της πολιτισμικής εμπειρίας στη δόμηση της αφηρημένης σκέψης και γλώσσας.

Δίνεται έτσι έμφραση στη σωματικότητα της σκέψης, στην ιδέα δηλαδή ότι οι έννοιες είναι προϊόντα του ενσώματου νου (*embodied mind*). Δεσμεύονται, με άλλα λόγια, σε μεγάλο βαθμό από την αισθητηριο-κινητική μας εμπειρία και τη φυσιολογία του σώματος (Johnson 1987, Lakoff και Johnson 1998). Η αναφορά στη σωματικότητα ανοίγει προοπτικές και για τη μελέτη του συγκινησιακού χαρακτήρα του νοήματος και συνεπώς για μια συνάντηση της γλωσσολογίας με πεδία που μελετούν τις συγκινησιακές όψεις της νόησης. Αν και η δυνατότητα αυτή παραμένει προς το παρόν ανεκμετάλλευτη, αναγνωρίζουμε ψιγμάτα της στις μελέτες για την υποκειμενικότητα του νοήματος στο πλαίσιο της γνωσιακής και της λειτουργικής γλωσσολογίας (βλ. Langacker 1990 και Akatsuka 1997 αντίστοιχα). Ταυτόχρονα, η ανάδειξη της σημασίας των πολιτισμικών παραμέτρων στη δόμηση του νοήματος και της πολυσημίας στην ιστορική τους αλλαγή (π.χ. Sweetser 1990) φέρνει τη θεωρητική γλωσσολογία σε σημείο τομής με την κοινωνική και ιστορική γλωσσολογία. Απειλείται έτσι σοβαρά για πρώτη φορά η σκληρυκή διάκριση εσωτερικής-εξωτερικής γλωσσολογίας και ανοίγονται δυνατότητες ουσιαστικής επικοινωνίας ανάμεσα στη γλωσσολογία και τις κοινωνικές επιστήμες. Υποστηρίζοντας τέλος τη σημασία της οπτικής αντίληψης και της σωματικής κίνησης

(των λεγόμενων εικονιστικών και κινητικών σχημάτων) στη δόμηση της σκέψης, το ρεύμα της γνωσιακής γλωσσολογίας αρνείται την αναγωγή της νόησης σε μια σκέψη που έχει μόνο προτασιακό χαρακτήρα και στηρίζεται μόνο στη λογική έναντι της φαντασίας (βλ. Johnson 1987). Από αυτή τη σκοπιά συναντάται με άλλα ρεύματα της γνωσιακής επιστήμης και της φιλοσοφίας, που υπογραμμίζουν, μεταξύ άλλων, τον κρίσιμο ρόλο του μη προτασιακού χαρακτήρα της σκέψης και της σωματικότητάς της (Varela κ.ά. 1993, Haugeland 1995).

Η αντίληψη της νόησης και της γλώσσας που αναδύεται μέσω από αυτές τις διαφορετικές προσεγγίσεις θέτει στο προσκήνιο τη ζεύξη νοητικού και σωματικού, συγκινησιακού και γνωσιακού, ατομικού και κοινωνικού, υποκειμένου και αντικειμένου, σκέψης, αντίληψης και πράξης – διχοτομήσεις που έχουν γενικότερα θεμελιώσει τις ανθρωπιστικές/κοινωνικές επιστήμες και μεγάλο μέρος της φιλοσοφικής σκέψης. Αναδεικνύονται επιπλέον ποικίλες και αλληλένδετες μορφές νόησης (γλωσσική, εικονική, αισθητηριο-κινητική) ενώ η λογική αναπαραστασιακή σκέψη θεωρείται είτε επιφαινόμενο άλλων μορφών νόησης είτε εξελικτικά και οντογενετικά μεταγενέστερη μορφή σκέψης. Οπωσδήποτε, δεν γίνεται αποδεκτή η ταύτιση της νόησης (cognition) με τη σκέψη, πολύ περισσότερο με τη λογική αναπαραστασιακή σκέψη – ταύτιση που χαρακτηρίζει και την κλασική αναλυτική φιλοσοφία και το κυρίαρχο γνωσιακό υπόδειγμα⁹.

Το αφετηριακό για τη συνάντηση ερώτημα σχετικά με το πώς εκλαμβάνουν τα διάφορα πεδία τη σχέση γλώσσας και νόησης τέθηκε υπό το φως των νεότερων εξελίξεων στη μελέτη της νόησης και της γλώσσας που μόλις σκιαγραφήσαμε. Το ερώτημα δεν θα είχε άλλωστε ουσιαστικό νόημα εάν ασπαζόμασταν τη θέση της πλήρους αυτονομίας των δύο φαινομένων αλλά και τη θέση της πλήρους ταύτισής τους, που χαρακτήρισε τις επιστημονικές και φιλοσοφικές θέσεις των αρχών του αιώνα. Σύμφωνα με την οπτική μας η γλώσσα είναι μέρος της νόησης με τον ευρύτερο ορισμό που σκιαγραφήσαμε παραπάνω, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι συνιστά έναν παντελώς αυτόνομο υπομηχανισμό της. Η γλώσσα διατηρεί πάντα το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σειριακής κατηγοριακής ανάλυσης της εμπειρίας, αλλά συνυπάρχει – με τρόπους που παραμένει να διερευνηθούν – με

την ολιστική εικονική και πραξιακή σύλληψη της εμπειρίας. Δεχόμεστε, πιο συγκεκριμένα, μια νόηση με γλωσσικές και μη γλωσσικές όψεις και αναζητούμε την τυχόν αλληλεπίδρασή τους. Η σχέση της γλωσσικής με τη μη γλωσσική νόηση θα μπορούσε μάλιστα να ήταν ο ακριβέστερος τίτλος αυτής της συνάντησης.

Αυτές οι πρόσφατες εξελίξεις προωθούν ρητά την ουσιαστική μελέτη της σχέσης γλώσσας και νόησης, εφόσον δεν προϋποθέτουν την ανεξαρτησία τους και αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο η σχέση τους να είναι αμφίδρομη. Δεν είναι τυχαίο ότι η θεωρία του γλωσσικού σχετικισμού της σκέψης αναβιώνει τελευταία (βλ. ενδεικτικά Lucy 1992, Gumperz και Levinson 1996), προκαλώντας μεταξύ άλλων την ανάγκη μιας επανανάγνωσης του Whorf (βλ. Lee 1996). Ταυτόχρονα, η λειτουργική, η γνωσιακή, η ιστορική και η κοινωνική γλωσσολογία υποδεικνύουν πόσο πολύ η γλώσσα μπορεί να πλάθεται και από την κοινωνική της χρήση και από άλλους τρόπους νόησης.

Οι εξελίξεις αυτές στο χώρο της επιστήμης θεωρούμε ότι σχετίζονται και με την ενίσχυση των φωνών που ζητούν έναν ουσιαστικό διάλογο φιλοσοφίας και επιστήμης. Τέτοιες φωνές υποστηρίζουν όχι μόνο ότι η εμπειρική έρευνα μπορεί να «ελέγξει» ακόμη και φιλοσοφικές παραδοχές, αλλά και ότι η φιλοσοφία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα επιστημονικά πορίσματα όταν διατυπώνει τα δικά της ερωτήματα. Χαρακτηριστικότερο δείγμα αυτής της τάσης είναι το έργο του Lakoff (1987 και αλλού) για τις κατηγορίες της σκέψης. Συγκεκριμένα ο Lakoff υπογραμμίζει τη σημασία της εμπειρικής έρευνας η οποία, υποδεικνύοντας ποικίλα είδη κατηγοριών, αμφισβητεί τη μονολιθικότητα με την οποία ορίζονται οι κλασικές κατηγορίες στη φιλοσοφία. Υποστηρίζεται, με άλλα λόγια, η ανάγκη μιας αμφίδρομης ανταλλαγής ιδεών που αμφισβητεί την προτεραιότητα της φιλοσοφίας στην κατανόηση της νόησης και της γλώσσας. Η θέση αυτή διατυπώνεται ρητά από τους Lakoff και Johnson (1998) και τον Aurox (1996) στην αγγλοσαξονική και γαλλική παράδοση αντίστοιχα. Υποστηρίζεται συγκεκριμένα ότι η φιλοσοφία της γλώσσας και του νου θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις υποδείξεις των σχετικών επιστημών, ακριβώς όπως η φιλοσοφία λ.χ. των μαθηματικών θεμελιώνεται πάνω στη μαθηματική επιστήμη. Το αίτημα να ενημερώνεται η φιλοσοφία με

νο στα λιγότερο ηγεμονικά ρεύματα της γλωσσολογίας (όπως η γνωσιακή, η λειτουργική και η κοινωνική) που δεν αντιλαμβάνονται τη γλώσσα ως φυσικό αντικείμενο. Ειδικότερα στο πλαίσιο της γνωσιακής γλωσσολογίας καθίσταται πλέον δυνατή μια ουσιαστική ψυχολογική προσέγγιση της γλώσσας που επικεντρώνεται ακριβώς στο πώς η στενή διαπλοκή διαφορετικών τρόπων νόησης επιδρά πάνω στη γλώσσα. Εκφράζει ωστόσο μια απαισιοδοξία ως προς τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας ψυχολογίας που λαμβάνει υπόψη τη γλώσσα, παρά το γεγονός ότι εντοπίζει σημεία διαλόγου που θα άνοιγαν μια τέτοια δυνατότητα. Η εκτόπιση του αντικειμένου της γλώσσας από την ψυχολογία έχει βαθιές ιστορικές ρίζες στον κατακερματισμό του αντικειμένου «ανθρώπινο ον» που κατέστησε δυνατή τη συγκρότηση των ανθρωπιστικών/κοινωνικών επιστημών, και δεν είναι συνεπώς τόσο εύκολο να ξεπεραστεί.

Το κείμενο του Κ. Παγωνδιώτη με τίτλο «Υπάρχει γλώσσα της σκέψης;» περιγράφει τις θεμελιακές παραδοχές της υπολογιστικής αναπαριστασιακής θεωρίας του νου, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην πλέον ακραία εκδοχή της, τη «γλώσσα της σκέψης» του Fodor (1975). Η θεωρία βασίζεται σε ιστορικά οικείες πλέον μεταφορές, που βλέπουν τη σκέψη ως γλώσσα και το νου ως υπολογιστική μηχανή (βλ. Lakoff και Johnson 1998). Οι λειτουργίες της σκέψης μεταφράζονται έτσι σε υπολογιστικό μετασχηματισμό τυπικών συμβόλων. Ο Παγωνδιώτης επισημαίνει ότι η φοντοριανή γλώσσα της σκέψης απέχει από την πραγματικότητα της φυσικής γλώσσας, εφόσον πρόκειται για γλώσσα όχι μόνο τυπική αλλά και έμφυτη, ιδιωτική και υποπροσωπική (όπως έχει καθιερωθεί να αποκαλείται στη γνωσιακή επιστήμη ό,τι δεν είναι προσιτό στη συνείδηση).

Το κείμενο στέκεται περισσότερο σε δύο παραδοχές που θεμελιώνουν το κυρίαρχο γνωσιακό υπόδειγμα, ενώ μπορούν να το ανατρέψουν πλήρως εάν αμφισβητηθούν. Πρόκειται για τις ιδέες ότι οι νοητικές αναπαραστάσεις είναι μόνο προτασιακού τύπου και ότι εντοπίζονται σε τμήματα του οργανισμού. Η πρώτη παραδοχή αντικρούεται από θεωρητικά και εμπειρικά επιχειρήματα για την ύπαρξη και άλλων μορφών νόησης. Η δεύτερη παραδοχή σχετίζεται στενά με τη θεωρία περί αυτόνομων υπομηχανισμών και φαίνεται να ανατρέπεται καταρχάς από νεότερες προσεγγίσεις στην προσομοίωση

της νόησης αλλά και από όλα εκείνα τα ρεύματα που αντιμάχονται το ριζικό διαχωρισμό νου-κόσμου – διαχωρισμό που δημιουργεί την ανάγκη αναδιπλασιασμού (αναπαράστασης) του δεύτερου εντός του πρώτου. Αναφέρεται στη συνέχεια στην εναλλακτική οπτική της νόησης, που διαμορφώνεται σήμερα σε ρεύματα όπως ο συνδετισμός (connectionism), ο οποίος στηρίζεται στην τεχνολογία των νευρωνικών δικτύων. Τα ρεύματα αυτά συγκλίνουν λιγότερο ή περισσότερο σε μια αμφισβήτηση, που σκιαγραφήσαμε νωρίτερα, παραδοσιακών διαχωρισμών ανάμεσα στο νου και το σώμα, στο υποκείμενο και το αντικείμενο της γνώσης, στη σκέψη, την αντίληψη και την πράξη.

Μετά τα εισαγωγικά αυτά κείμενα σε ζητήματα που τίθενται στον επιστημονικό χώρο, ακολουθούν τρία κείμενα που καταπιάνονται με ζητήματα που εγείρονται στο εσωτερικό της φιλοσοφίας και που εν μέρει τέμνονται. Πιο συγκεκριμένα, ο Π. Βαλλιάνος ασχολείται με το ρόλο της φιλοσοφίας και της επιστήμης στην προσέγγιση της σχέσης νοήματος και γλώσσας, ο Α. Μπαλτάς και ο Σπ. Πετρουνάκος με τη φύση της γλώσσας σε συνάρτηση με τη νόηση.

Στο κείμενό του με τίτλο «Ο δυϊσμός νοήματος και γλώσσας και η θεωρητική χρησιμότητά του» ο Π. Βαλλιάνος ξεκινά από τη κεντρική φιλοσοφική παράδοση για να ασκήσει κριτική στην αναγωγή των κατεξοχίην φιλοσοφικών ζητημάτων της υποκειμενικότητας στις εμπειρικές/πειραματικές επιστήμες. Για να γίνει ωστόσο κατανοητή η θέση του συγγραφέα πρέπει να σημειωθεί ότι τα φαινόμενα της νόησης και της γλώσσας στα οποία παραπέμπει το άρθρο δεν ταυτίζονται με τα φαινόμενα που εξετάζονται στην εισαγωγή καθώς και στα περισσότερα άρθρα του τόμου, αλλά παραπέμπουν στα περιεχόμενα της συνείδησης όπως έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της κλασικής φιλοσοφίας.

Θεωρεί ο Βαλλιάνος ότι η συνείδηση, καθώς και η γλώσσα που εμπειρεύει συνείδηση, αποτελούν περιοχές φιλοσοφικής διερεύνησης, οι οποίες δεν μπορούν να εξεταστούν επαρκώς με επιστημονικές μεθόδους όπως αυτές της γνωσιακής επιστήμης. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι τείνει να ταυτίζει τη γνωσιακή επιστήμη με τον εξαιρετικισμό, δηλαδή με ένα ακραίο παράδειγμα αναγωγής του νοητικού στο φυσικό, θέση που συμβαίνει μάλιστα να μην είναι η

πλέον αποδεκτή. Επιπλέον ας σημειωθεί ότι ταυτίζει τη γλώσσα με τη «δημόσια γλώσσα» η οποία, σύμφωνα με τη καϊνιενγκεριανή παράδοση, ποτέ δεν μπορεί να εξαντλήσει το νόημα.

Πιο συγκεκριμένα, ο βασικός ισχυρισμός του άρθρου είναι ότι η «γλωσσική στροφή» του 20ού αιώνα εγκατέστησε ένα είδος γλωσσικού συμπεριφορισμού: με άλλα λόγια επέβαλε την αναγωγή του νοήματος σε ό,τι μπορεί να δηλωθεί με τη «δημόσια γλώσσα». Η στροφή αυτή θέλησε να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς της με ορισμένες εκδοχές της φιλοσοφίας της υποκειμενικότητας (κυρίως τον καρτεσιανό διαχωρισμό της «νοητικής ουσίας» από το φυσικό της υπόστρωμα και τη δογματική κατανόηση της κεγκελιανης ενόρασης ως θετικής αλήθειας). Κατέληξε ωστόσο, υποστηρίζει ο συγγραφέας, να συμπαρασύρει και την ίδια τη δραστηριότητα της κλασικής φιλοσοφίας της συνείδησης. Εφόσον όμως ο νους δεν ταυτίζεται με τη γλώσσα ούτε το υποκείμενο με την υλικότητά του, η ουσιαστική ενασχόληση με τη συνείδηση και το νου οφείλει να εστιάται στις παραδοχές της φιλοσοφίας και όχι στις εμπειρικές επιστήμες. Αυτός είναι ο δυϊσμός που επικαλείται ο συγγραφέας προκειμένου να διαφυλαχτούν τα όρια αρμοδιότητας της φιλοσοφίας και ως αναστοχαστικού ελέγχου των προπαραδοχών της επιστήμης.

Ο Βαλλιάνος παραπέμπει στη συζήτηση για τη σχέση φιλοσοφίας και επιστημών όπως έγινε στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής παράδοσης πριν από αρκετά χρόνια. Έτσι, δεν συμπεριλαμβάνει τις πιο πρόσφατες συζητήσεις σχετικά με την αξιολογική φόρτιση των εμπειρικών επιστημών και γενικότερα τις σχέσεις ανάμεσα σε θεωρία και εμπειρική έρευνα. Αντίθετα, προτείνει ένα σχήμα ειρηνικής συνύπαρξης των δύο πεδίων, σύμφωνα με το οποίο η αυτοκυβερνώμενη επιστήμη μπορεί να παράγει τη δική της «αλήθεια» ανεξάρτητα από τις υπερβατολογικές θεάσεις. Ίσως όμως αυτό το είδος συμβατισμού αναιρείται από το γεγονός ότι ήδη προβάλλει την προτεραιότητα της φιλοσοφίας, τουλάχιστον ως πηγής γνωσιοθεωρητικού ελέγχου της επιστήμης. Απ' αυτή τουλάχιστον την άποψη η θέση του συγγραφέα βρίσκεται στον αντίποδα της δικής μας αφετηρίας, που δεν ικανοποιείται με την απλή συνύπαρξη αλλά αποζητεί το διάλογο φιλοσοφίας και επιστήμης και μια φιλοσοφία ενήμερη για τα εμπειρικά δεδομένα.

Από διαφορετική φιλοσοφική θέση της σχέσης γλώσσας/νοήματος ξεκινούν τα άρθρα των Σπ. Πειρουνάκου και Α. Μπαλιά. Πιο συγκεκριμένα, οι συγγραφείς εκμεταλλεύονται διαφορετικές όψεις του έργου του ύστερου Wittgenstein για να μιλήσουν και αυτοί για τη συνάφεια της καθημερινής γλώσσας με τη νόηση.

Το άρθρο του Πειρουνάκου με τίτλο «Ιδιωτικό ή προσωπικό νόημα:» επικεντρώνεται σε ορισμένες βιτγκενσταϊνικές παραδοχές της φιλοσοφίας του νου προκειμένου να σχολιάσει ορισμένες όψεις της σχέσης νου και γλώσσας. Ο αρθρογράφος χρησιμοποιεί το νοητικό πείραμα συγκρότησης μιας ιδιωτικής γλώσσας όπως καταγράφεται στις *Φιλοσοφικές έρευνες* του Wittgenstein. Το πείραμα αυτό εντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα του ύστερου Wittgenstein με σκοπό να αναδείξει το αδιέξοδο στο οποίο οδηγούμαστε όταν υποθέσουμε ότι το νόημα των όρων του ψυχολογικού λεξιλογίου προκύπτει από την ενδοουκοπική παρατήρηση και περιγραφή νοητικών οντοτήτων.

Ο Πειρουνάκος προσεγγίζει αυτό το θέμα μέσα από τα ζητήματα σχετικά με τα περιεχόμενα του νου (τι μπορεί να είναι οι νοητικές οντότητες) και με τη μέθοδο πρόσβασης σε αυτά. Καταλήγει (όπως και ο Wittgenstein) στο συμπέρασμα ότι μια ιδιωτική γλώσσα δεν είναι δυνατόν να υπάρξει, επειδή προϋποθέτει νοητικά δεδομένα που προϋπάρχουν και είναι προσπελάσιμο με την ενδοσκοπική παρατήρηση. Ο Wittgenstein αποστασιοποιείται από τη φιλοσοφία που προϋποθέτει μια πρότερη εξωγλωσσική οντολογία του νου και προκρίνει την ενδοσκοπική μέθοδο (π.χ. Frege, Russel), για να εστιάσει στη γλωσσική *χρήση* των εννοιών προκειμένου να τις διασαφηνίσει. Η απάντησή του στο εγχείρημα της συγκρότησης ιδιωτικής γλώσσας είναι ότι δεν μπορούμε καν να μιλήσουμε για νοητικά φαινόμενα (όπως π.χ. τα συναισθήματα) που βρίσκονται σε εξωγλωσσική μορφή. Όπως παρατηρεί ο Πειρουνάκος, από την επιλογή της ενδοσκοπικής μεθόδου για τη μελέτη των νοητικών όρων και οντοτήτων (έναντι της μεθόδου της παρατήρησης για τη μελέτη των φυσικών οντοτήτων) ανακύπτει το πρόβλημα του διαχωρισμού του νοητικού από το φυσικό κόσμο. Επομένως το εγχείρημα συγκρότησης της ιδιωτικής γλώσσας είναι ατελέσφορο και επειδή βασίζεται στο γνωσιολογικό

δυσμό φυσικού και νοητικού κόσμου, δυσμό που μοιάζει να αμφισβητεί ο ίδιος ο Wittgenstein.

Η εξέταση της σχέσης της γλώσσας με τη λογική στο άρθρο του Α. Μιαλιτά με τίτλο «Ο Wittgenstein και το *a priori* της γλώσσας» σχετίζεται ακριβώς με το ζήτημα που υποδηλώνει ο τίτλος. Καταγράφεται η πορεία αναζήτησης αυτού του *a priori* μέσα από τη σκέψη του πρώιμου και του ύστερου Wittgenstein (*Tractatus* και *Φιλοσοφικές έρευνες* αντίστοιχα). Η πορεία αυτή ξεκινά από τη φρεγκεαυή φιλοσοφική παράδοση, που συμμερίζεται ο ίδιος ο πρώιμος Wittgenstein, η οποία αντιμετωπίζει τη λογική σκέψη ως *a priori* της γλώσσας. Το βασικό επιχείρημα του άρθρου είναι ότι η ενασχόληση με την καθημερινή γλώσσα δείχνει ότι η γλώσσα δεν μεταμφιέζει τη σκέψη και τη λογική, όπως αποφαινόταν κι ο ίδιος ο Wittgenstein στην πρώιμη περίοδό του, αφού η ίδια η φυσική γλώσσα είναι απόλυτα πειθαρχημένη. Συνεπώς δεν υπάρχει ανάγκη να κατασκευαστεί μια τεχνητή γλώσσα, ένα νέο είδος λογισμού ικανού να ξεπεράσει τα εμπόδια που θέτει η γλώσσα στην καθαρή σκέψη (όπως υποστήριζε η φιλοσοφική παράδοση του Frege και του Russell). Απεναντίας, στοχάζεται ο Wittgenstein, η λογική αδυνατεί να ξεπεράσει τα όρια της γλώσσας για να εφαρμοστεί πάνω της ως μεταγλώσσα της.

Συνέπεια του συλλογισμού είναι ότι δεν υπάρχει σκέψη χωρίς γλώσσα (ή, ίσως, ότι δεν μπορεί να ελεγχθεί η ύπαρξη σκέψης χωρίς γλώσσα). Κατ' αυτό τον τρόπο οι *Φιλοσοφικές έρευνες* ανασκευάζουν το πατροπαράδοτο μέλημα ανάδειξης της λογικής ως θεμελίου της γλώσσας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Wittgenstein, η γλώσσα, ή μάλλον το «γλωσσικό παιχνίδι», δεν περιγράφεται αλλά δείχνεται. Είναι «μορφή ζωής», πρακτική δραστηριότητα με γραμματική, όπως γραμματική έχουν και άλλες πρακτικές δραστηριότητες. Αυτό σημαίνει ότι καταρρίπτεται η αντίληψη της μίας και μοναδικής λογικής ανάλυσης η οποία, σύμφωνα με την παραδοσιακή φιλοσοφική αντίληψη, θα αποτελούσε το *a priori* της γλώσσας. Συνεπώς η φιλοσοφία δεν μπορεί παρά απλώς να περιγράψει την πραγματική χρήση της γλώσσας. Κατά τον ίδιο τρόπο, σύμφωνα με τον Μπαλιτά, η φιλοσοφία μπορεί να επιλέξει να σωπάσει από τη στιγμή που θα διαπιστώσει ότι δεν μπορεί πλέον να φιλοδοξεί στην ανάδειξη υπερβατολογικών *a priori*. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Wittgenstein ανα-

καλύπτει τη «γείωση» της γλώσσας στην ίδια την πράξη. Σύμφωνα με αυτή την προοπτική, τα *a priori* της γλώσσας (ίσως και της νόησης) βρίσκονται στην ίδια την πρακτική δραστηριότητα των ανθρώπων.

Από την πράξη και τη σχέση της με το νόημα, και πιο συγκεκριμένα από τη σημειωτική παράδοση της φιλοσοφίας του Peirce (1931-1958), ξεκινά το άρθρο της Μ. Κονδύλη με τίτλο «Σημειωτική διαδικασία και ανθρώπινη πρακτική: μερικά διδάγματα για (και από) τη γλωσσολογία». Η αρχική διαπίστωση είναι ότι η κυρίαρχη γλωσσολογική κατασκευή της γλώσσας ως αυτόνομου και αυτοδιευκρινιζόμενου συστήματος επιτρέπει την απεριόριστη γλωσσική/νοητική σημείωση. Αυτή η παραδοχή είναι μια από τις καταστατικές αρχές της επιστημονικής γλωσσολογίας του Saussure και αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της σημειωτικής του Peirce. Οι ακραίες συνέπειές της όμως είναι ευδιάκριτες στη συμβολή του Derrida (1990), σύμφωνα με τον οποίο το νόημα αυτονομείται πλήρως από τα ανθρώπινα υποκείμενα και, εφόσον αυτοπροσδιορίζεται μέσα από τη συνεχή του περιπλάνηση από σημείο σε σημείο, είναι αυθαίρετο. Άρα δεν υπάρχει τίποτα έξω από το ρηματικό κείμενο. Είναι όμως πράγματι η σημείωση απεριόριστη; Κι αν όχι, όπως υποστηρίζεται εδώ, ποια είναι τα όριά της;

Το άρθρο εξετάζει πτυχές της πραξιακής λογικής που διέπει, έστω και έμμεσα, ρεύματα σκέψης τα οποία δεν ταυτίζονται με τις αρχές της εσωτερικής γλωσσολογίας του Saussure. Χαρακτηριστική είναι η λύση του ίδιου του Peirce ο οποίος, υπογραμμίζοντας την αρχή της απεριόριστης σημείωσης (την οποία ωστόσο θεωρεί λογική, δηλαδή νοητική, κι όχι γλωσσική διαδικασία), σημειώνει συγχρόνως ότι ως όριο της έχει ένα τελικό *αντικείμενο*. Όπως έχει επισημάνει ο Eco (1993), αυτό το τελικό σημείο δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά ως *έξη* (*habitus*), κλίση για εμπρόθετη δράση, που αναστέλλει έστω και προσωρινά τη διαδικασία αέναης αναπαράστασης. Άρα η απεριόριστη σημείωση που επαγγέλλεται ο Derrida «γειώνεται» στην ανθρώπινη πράξη και στα όρια που θέτει η διυποκειμενική συμφωνία. Η σύνδεση γλώσσας, πολιτισμικής νοηματοδότησης και πράξης θεματοποιείται στη λειτουργική γλωσσολογία του Halliday, η οποία ενσωματώνει τη σημειωτική στη σκευή της γλωσσολογίας. Αν' αυτή την άποψη, και σε αντίθεση με το κυρίαρχο υπόδειγμα της στρου-

κτουραλιστικής γλωσσολογίας, η λειτουργική γλωσσολογία όχι μόνο προϋποθέτει για την ανάλυσή της το κοινωνικό υποκείμενο, αλλά προσπαθεί επίσης να αναδείξει τους περιορισμούς που τίθενται στο νόημα από την ίδια την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Η σχέση γλώσσας και νόησης προσεγγίζεται από την πλευρά της γλωσσολογίας μέσα από τα κείμενα των Κ. Νικηφορίδου και Σ. Μαρμαρίδου, που εστιάζουν στον ενσώματο χαρακτήρα της νόησης, μελετώντας τη μεταφορικότητα της σκέψης. Από την πλευρά της γλωσσολογίας προσεγγίζουν το θέμα και οι Α.-Φ. Χριστίδης και Μ. Θεοδωροπούλου αναλύοντας γλωσσικά φαινόμενα κατά τρόπο που γεφυρώνει τη γλωσσολογία με την ψυχανάλυση. Τα δύο αυτά κείμενα επιχειρούν να συναρθρώσουν το συγκινησιακό και το λογικό στοιχείο της νόησης και της γλώσσας, ανάγκη που, όπως επισημάναμε νωρίτερα, αναδεικνύεται στις νέες αντιλήψεις περί γλώσσας και νόησης.

Συγκεκριμένα η Νικηφορίδου στο κείμενο με τίτλο «Η μεταφορικότητα της σκέψης: Φιλοσοφικές και γλωσσολογικές προσεγγίσεις» εξετάζει το θέμα της μεταφοράς παρουσιάζοντας προγενέστερες και σύγχρονες απόψεις που συγκρούονται ως προς το εάν η μεταφορά είναι μόνο θέμα γλώσσας –δηλαδή απλώς γλωσσική έκφραση ειδικού τύπου– ή είναι και (κυρίως) θέμα νόησης και συλλογισμού. Με δεδομένο ότι κυριαρχεί παραδοσιακά η πρώτη άποψη, το κρίσιμο ερώτημα είναι, με άλλα λόγια, εάν η σκέψη μας είναι δομημένη μεταφορικά. Και αν ναι, τι σημαίνει αυτό για τον τρόπο οργάνωσης της νόησης και της γλώσσας; Απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά δίνονται μέσα από την ιδέα της «εννοιολογικής μεταφοράς» (έτσι όπως έχει καθιερωθεί να λέγεται στο πλαίσιο της γνωσιακής γλωσσολογίας η δόμηση της σκέψης, και πιο συγκεκριμένα των εννοιών, κατά τρόπο μεταφορικό) και της συστηματικής της εξάπλωσης στον καθημερινό λόγο. Ως παράδειγμα αναλύονται οι μεταφορές που χαρακτηρίζουν την αντίληψη και τη γλωσσική έκφραση εννοιών σχετικών με το «παρελθόν» και υποδεικνύεται η συστηματικότητα των συμβατικών μεταφορών στον καθημερινό λόγο. Συγχρόνως αναλύονται διεξοδικά τα επιχειρήματα για τη μεταφορικότητα της σκέψης που κινητοποιεί τη γλωσσική έκφραση.

Τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ γλώσσας και νόησης μέσω της

μεταφοράς πραγματεύεται και το κείμενο της Σ. Μαρμαρίδου με τίτλο «Γλώσσα και νόηση: Μεταφορές στο κρηματιστηριακό λόγο» όπου αναλύονται συστηματικά οι μεταφορές που αναφέρει ο τίτλος. Πιο συγκεκριμένα, η Μαρμαρίδου υποστηρίζει ότι εννοιολογικές μεταφορές και εικονιστικά σχήματα, που βασίζονται στην εμπειρία μας ως ενσώματα όντα, χρησιμοποιούνται στην κατανόηση και συνολική αντίληψη των αφηρημένων οικονομικών εννοιών. Πολλές από τις μεταφορές αυτές είναι, όπως θα περιμενε κανείς, διαπολιτισμικές (αφορούν δηλαδή πολλές γλώσσες) και διαμορφώνουν κοινούς τρόπους νοητικής πρόσβασης στη κρηματιστηριοοικονομική δραστηριότητα. Το κείμενο θίγει συνεπώς και την κοινωνική όψη του νοήματος (βλ. και Κουνδύλη σε αυτό τον τόμο). Συγχρόνως, όπως δείχνει η Μαρμαρίδου, οι ιδιαίτερες σημασιο-συντακτικές δομές κάθε γλώσσας, στην προκειμένη περίπτωση της Ελληνικής, μέσω μηχανισμών προσωποποίησης και αποπροσωποποίησης, συμβάλλουν και αυτές στη γλωσσική πρακτική που συμβατικό χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο πεδίο.

Μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο της εννοιολογικής μεταφοράς, η σκέψη, η δομημένη μεταφορικά, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη γλώσσα, δεδομένου ότι η συστηματική χρήση των μεταφορικών εκφράσεων φαίνεται να διαπερνά ολόκληρα λεξιλογικά πεδία, ενώ οι ομιλητές της γλώσσας μπορούν ανά πάσα στιγμή να επεκτείνουν δημιουργικά το πεδίο δράσης της μεταφοράς παράγοντας και νέες εκφράσεις. Η πλευρά αυτή του θέματος, κοινή στα κείμενα των Νικηφορίδου και Μαρμαρίδου, τονίζεται ιδιαίτερα από τη Νικηφορίδου μέσω της έμφασης στη νοητική υπόσταση της μεταφοράς. Από την άλλη, η Μαρμαρίδου εστιάζει στον αλληλοκαθορισμό νόησης και γλώσσας, όχι όμως από την οπτική του γλωσσικού σχετικισμού του Whorf, αλλά μάλλον ως πολιτισμικά προσδιορισμένη ανάπτυξη τρόπων έκφρασης. Η άποψη αυτή συνιστά και τη σύγχρονη έκφραση της θέσης του γλωσσικού σχετικισμού, η οποία υποδεικνύει το σχετικισμό της σκέψης όχι στο επίπεδο της δομής αλλά στο επίπεδο της χρήσης της γλώσσας (βλ. ενδεικτικά Gumperz και Levinson 1996).

Από διαφορετική οπτική και βασιζόμενος σε ιδέες της ψυχανάλυσης προσεγγίζει το θέμα της μεταφοράς, κι επομένως και της σχέσης γλώσσας και νόησης, ο Α.-Φ. Χριστίδης στο κείμενό του με

τίτλο «Όψεις της μεταφοράς». Υποστηρίζει ότι η ουσία της μεταφοράς, κοινή στη γλώσσα και στη νόηση, έγκειται στη μετάβαση από την άμεση, αδιαμεσολάβητη βίωση της εμπειρίας στην έμμεση, συμβολική (και άρα γλωσσική) της σήμανση. Ύστερα από μια σύντομη αναδρομή σε σχετικές φιλοσοφικές απόψεις (Nietzsche, Bergson), ο Χριστίδης μεταφέρει την ψυχανalyτική ιδέα περί ασυνείδητου στην ανάλυση της μεταφοράς στη γλώσσα. Συγκεκριμένα, η μετάβαση από την άμεση, δεικτική βίωση (από τον «καθλωμένο» στη συγκεκριμένη εμπειρία βιωματικό δείκτη) στην έμμεση, λογική γλώσσα (στο «σεικίνιο» –αφού μπορεί πια να αναφέρεται σε οτιδήποτε– γλωσσικό σύμβολο) συνδέεται με τη μετάβαση από τη δυαδική σχέση μάνας-παιδιού στην τριαδική σχέση, που περιλαμβάνει και τον πατέρα. Η γλωσσική (λογική) βίωση της εμπειρίας διαδέχεται την αρχική ταύτιση με τη μάνα, που απωθείται δημιουργώντας το ασυνείδητο. Η στρωματογραφία αυτή ασυνείδητων σημασιών συνιστά ακριβώς τη μεταφορά: δραστικό (πλην ασυνείδητο) σημειώσιμο του σημείου «πατέρας» είναι η επιθυμία ταύτισης με τη μάνα, ακριβώς όπως σημειώσιμο μιας οποιασδήποτε μεταφορικής έκφρασης εξακολουθεί να είναι η αρχική (κυριολεκτική) της σημασία.

Ο Χριστίδης προϋποθέτει άρα τη μεταφορικότητα της σκέψης, που στο κείμενο της Νικηφορίδου τίθεται ως ερώτημα. Συγχρόνως αντιδιαστέλλει ρητά την ψυχανalyτική προσέγγιση στη μεταφορά με την άποψη της γνωσιακής γλωσσολογίας περί εννοιολογικής μεταφοράς, υποστηρίζοντας ότι η πρώτη είναι κεκελιανής προέλευσης (βασισμένη στην επιθυμία, ανάγκη, απώλεια, στέρση) ενώ η δεύτερη καντιανής.

Στο κείμενο της Μ. Θεοδωροπούλου με τίτλο «Γλώσσα και συναίσθημα: τα αντικείμενα του φόβου» αναλύονται γλωσσικά δεδομένα και, συγκεκριμένα, ρήματα διπλωτικά συναισθημάτων. Γίνεται και πάλι αναφορά στην προσέγγιση της γνωσιακής γλωσσολογίας (και στην έμφαση που δίνει στη σημασία), το τελικό όμως εργαλείο ανάλυσης προέρχεται από την ψυχανalyτική παράδοση. Η Θεοδωροπούλου αναλύει τις συντάξεις και τις σημασίες του ρήματος *φοβάμαι* (*φοβάμαι τη γάτα/για τη γάτα/για πόλεμο/πόλεμο, φοβάμαι ότι θα βρέξει/μήπως βρέξει/μη βρέξει*) με βάση την ψυχανalyτική διάκριση σε πολυσθενή (multivalent) και μονοσθενή (univalent) νοητική ανα-

παράσταση. Έχοντας εμφανείς αναλογίες με την ανάλυση του Χριστίδη για τη μεταφορά, η πολυσθενής αναπαράσταση αντιστοιχεί στη φρούδική «πρωτογενή» διαδικασία που χαρακτηρίζει το ασυνείδητο, ενώ η μονοσθενής στη «δευτερογενή» που χαρακτηρίζει το επίπεδο του προσυνείδητου-συνείδητου. Η σύνταξη του *φοβάμαι* στο *φοβάμαι τη γάτα* χαρακτηρίζεται έτσι ως πολυσθενής (αφού το αντικείμενο του φόβου συμπυκνώνει πολλές ιδιότητες και συνέπειες) ενώ το *φοβάμαι ότι θα σκοτωθούμε* αναλύεται ως μονοσθενής αναπαράσταση. Σε ένα συνεχές διαβαθμίσεων πολυσθενούς-μονοσθενούς τοποθετούνται από τη Θεοδωροπούλου και οι υπόλοιπες συντάξεις και σημασίες του *φοβάμαι*, συνιστώντας ένα μοντέλο ανάλυσης σημασιο-γραμματικών διακρίσεων που ανάγεται κατευθείαν στη νοητική διαδικασία.

Συνοψίζοντας, μπορούμε επομένως να πούμε ότι και τα τέσσερα αυτά κείμενα ασπάζονται την άποψη ότι η νόηση καθορίζει τη γλώσσα, διαφέρουν όμως ως προς τον τρόπο που προσεγγίζουν τη νόηση και χαρακτηρίζουν τη δομή της σκέψης. Συγχρόνως προωθούν από κοινού τη θέση ότι η νόηση που αφορά τη γλώσσα δεν αποτελεί ξεχωριστό υπομηχανισμό του νου με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, συγκλίνοντας (αν και μέσω των διαφορετικών προσεγγίσεων της γνωσιακής γλωσσολογίας και της ψυχανάλυσης) στο ότι η σκέψη είναι σε μεγάλο βαθμό ενσώματη.

Μέσα από τα κείμενα των Θ. Τζαβάρα και Μ. Μαρκίδη εισάγεται στο διάλογο περί νόησης και γλώσσας το πεδίο της ψυχανάλυσης. Αν και ο Freud μίλησε ρητά για το νου, ο όρος «νόηση» δεν συνήθίζεται σε αυτό το πεδίο, καθότι έχει ταυτιστεί παραδοσιακά, τόσο στη φιλοσοφία όσο και στην επιστήμη, με τις λογικές (και όχι με τις συγκινησιακές) της όψεις.

Στο κείμενό του με τίτλο «Σημειώσεις περί μητρικής γλώσσας – από ψυχανalyτική κυρίως άποψη» ο Τζαβάρας στέκεται στο γεγονός ότι η γλώσσα απουσιάζει από τους προβληματισμούς της ψυχανάλυσης. Καταπιάνεται λοιπόν με μία εκδοχή του γενικότερου προβλήματος που επισημαίνει η Κατή σχετικά με τον εκτοπισμό της γλώσσας από τους προβληματισμούς της ψυχολογίας. Το κείμενο επιχειρεί, μέσα από αναφορά στο ζήτημα της μητρικής γλώσσας, να ερμηνεύσει την ιδιόζουσα περίπτωση της ψυχανάλυσης, ιδιόζουσα ακριβώς

επειδή το πεδίο αυτό θεμελιώνει τη θεραπευτική του πρακτική στο λόγο. Αποδίδει την απουσία προβληματικής περί γλώσσας στις ιδιομορφίες των ανθρώπων που θεμελίωσαν το ψυχαναλυτικό επάγγελμα, ανθρώπων που συχνά ψυχαναλύθηκαν σε γλώσσα άλλη από τη μητρική τους. Παραθέτει στη συνέχεια τη δική του υπόθεση για τον καθοριστικό ρόλο της μητρικής γλώσσας στη δόμηση της υποκειμενικότητας. Ο Τζαβάρας μιλά για μια γλώσσα «μήτρα», που καθιστά δυνατή στη συνέχεια την ύπαρξη των πολλαπλών γλωσσών με τις οποίες είναι δυνατόν να βιώσουμε τον κόσμο. Με δικούς μας όρους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το κείμενο αντικρούει την περιθωριοποίηση του ρόλου της γλώσσας στη συγκρότηση της νόησης. Η θέση αυτή είναι χαρακτηριστική της μεταπολεμικής γαλλικής σκέψης, που αναδεικνύεται ειδικότερα στην ψυχανάλυση στο έργο του Lacan. Ενώ πολλοί θα συμφωνούσαν με την αναβάθμιση του ρόλου της γλώσσας, δεν θα αποδέχονταν το γλωσσικό ντετερμινισμό που διαφαίνεται λιγότερο ή περισσότερο στη γαλλική σκέψη. Ως προς αυτό το σημείο που ενδιαφέρει ειδικότερα τη συζήτησή μας, ο Τζαβάρας δεν διευκρινίζει στο κείμενό του κατά πόσο αποδέχεται την ταύτιση υποκειμένου και γλώσσας.

Το κείμενο του Μαρκίδη με τίτλο «Σχετικά με την άγλωσση γλώσσα» υποστηρίζει ότι στην παθολογία της ψύκωσης η γλώσσα χάνει ορισμένα κρίσιμα –ίσως τα πιο κρίσιμα– χαρακτηριστικά της. Ενώ κάτω από φυσιολογικές συνθήκες τα γλωσσικά σημεία είναι πολύσημα και συνεπώς και ανοικτά σε πολλαπλές –ακόμη και αντιφατικές– ερμηνείες, ο ψυχωτικός χρησιμοποιεί τις λέξεις με κυριολεκτικό μονοσήμαντο τρόπο. Αναπαράγει συνεπώς το γλωσσικό κώδικα χωρίς να τον «περιπαίζει» (σύμφωνα με την ευτυχισμένη έκφραση του Μαρκίδη).

Ο Μαρκίδης υποστηρίζει ότι η ψυχανάλυση έχει μια διαφορετική αντίληψη περί γλώσσας από τη γλωσσολογία, καθώς έρχεται μονίμως αντιμέτωπη με την πολυσημία, αμφισημία των γλωσσικών σημασιών και την ενεργό ανάπλαση του γλωσσικού κώδικα από το υποκείμενο. Διευκρινίζει βέβαια ότι μόνο μία ψυχανάλυση –αυτή που εμπνέεται από το έργο του Lacan– προβληματίζεται καταρχήν για τη γλώσσα. Δεν φαίνεται ωστόσο να συνειδητοποιεί πόσο πολύ η επαφή του Lacan με τη γλωσσολογία υπήρξε επιφανειακή και περιορι-

σμένη στη στρουκτουραλιστική οπτική του Saussure ή σε εκείνες τις όψεις του έργου του Jakobson που μένουν πιστές στην οπτική αυτή. Τα σύγχρονα γλωσσολογικά ρεύματα, που θεωρούν δεδομένη την αμφισημία/πολυσημία του νοήματος, δεν εκλαμβάνουν τη γλώσσα ως κλειστό στατικό κώδικα όπως ο Saussure αλλά ως απόθεμα νοηματοδότησης που αναπλάθεται συνεχώς από το κοινωνικό υποκείμενο (βλ. το κείμενο της Κατή για αναφορά σε αυτά τα ρεύματα). Από αυτή την άποψη οι οπτικές της γλωσσολογίας και της ψυχανάλυσης συναντώνται πλήρως και μπορεί θεωρητικά να υπάρξει μια γόνιμη συνδιαλλαγή. Η θέση λοιπόν του Μαρκίδη για τη διάσταση αντιλήψεων ανάμεσα στη γλωσσολογία και στην ψυχανάλυση δείχνει μεταξύ άλλων πόσο δύσκολη μπορεί να είναι μια πρώτη απόπειρα διάλογου ανάμεσα σε πεδία που ουσιαστικά δεν έχουν γνωριστεί. Η ελάχιστη έστω συμβολή αυτής της συνάντησης ήταν η ανάδειξη αυτών των προβλημάτων.

Δεκέμβριος 1998

Δήμητρα Κατή, Μαριάννα Κονδύλη, Κική Νικηφορίδου*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αποδίδουμε τον όρο «cognitive» ως γνωσιακή καθώς η έμφαση του κλάδου βρίσκεται στη μελέτη της γνώσης και της απόκτησής της. Θεωρούμε ότι ο πιο καθιερωμένος στα ελληνικά όρος «γνωστική» δεν είναι πρόσφορος, μεταξύ άλλων γιατί το επίθετο «γνωστικός» έχει και την έννοια του «συνετού». Στο εξής θα χρησιμοποιούμε τον όρο «γνωσιακή» και όλα τα παράγωγά του –για αναφορά λ.χ. σε κλάδους όπως η γνωσιακή ψυχολογία και γλωσσολογία ή σε γνωσιακές διεργασίες– έχοντας επίγνωση ότι οι όροι αυτοί δεν είναι απαραίτητα καθιερωμένοι.

2. Ο Fodor αναφέρεται ελαφρώς ρητά στη συνεργασία του με τον Chomsky και στο ρόλο του τελευταίου στην αναβίωση της ψυχολογίας των ειδικών ικανοτήτων.

* Ευχαριστούμε τον Κ. Παγωνιώτη για τα χρήσιμα σχόλιά του σε αυτή την εισαγωγή.

3. Έχει ωστόσο μεγάλη σημασία να λάβουμε υπόψη ότι ο όρος χρησιμοποιείται με διαφορετικούς και συχνά ασαφείς τρόπους. Ενδεικτικά, οι Elman κ.ά. 1996 υποδεικνύουν την ιδιαίτερη χρήση του όρου από τις νευροεπιστήμες για αναφορά στην εσωτερική αρχιτεκτονική του εγκεφάλου με βάση φλοιούς και περιοχές που εξειδικεύονται στην επεξεργασία συγκεκριμένων φαινομένων.

4. Τα κεντρικά συστήματα τείνουν ευρύτερα σήμερα να ονομάζονται κεντρικοί υπομηχανισμοί (βλ. λ.κ. Jackendoff 1987), έτσι ώστε ο νους να θεωρείται ένα σύνολο περιφερειακών και κεντρικών υπομηχανισμών. Έχει ωστόσο μεγάλη σημασία ότι ο Fodor βλέπει μια ριζική διαφορά ανάμεσα στα κεντρικά συστήματα και στους υπομηχανισμούς. Θεωρεί, μεταξύ άλλων, ότι η επιστήμη μπορεί να μελετήσει τους υπομηχανισμούς αλλά ότι οι μέθοδοί της δεν της επιτρέπουν πρόσβαση στα κεντρικά συστήματα. Την ιδιαίτερη αυτή θέση του Fodor δεν φαίνεται να συμμερίζονται άλλοι.

5. Για την ακρίβεια πρόκειται για μια δεύτερη επεξεργασία, καθώς την πρώτη μεταφορά δεδομένων από το φυσικό περιβάλλον προς τον οργανισμό την αναλαμβάνουν, σύμφωνα με τη θέση του Fodor, οι λεγόμενοι μορφομετατροπείς (transducers). Στο επίπεδο των μορφομετατροπέων οι πληροφορίες μεταφέρονται στην ουσία αυτούσιες από το περιβάλλον, ενώ στο επίπεδο των υπομηχανισμών είναι δυνατόν να υποστούν κάποια επεξεργασία ή ερμηνεία. Τα δύο αυτά επίπεδα αντιστοιχούν σε ό,τι παραδοσιακά ονομάζουμε λειτουργία των αισθητηριακών οργάνων και αντίληψη. Παρά όμως αυτή τη διάκριση, η αντίληψη θεωρείται ανεξάρτητη από την εννοιολογική σύλληψη του κόσμου (βλ. π.κ. MacDormann 1997 για μια κριτική προσέγγιση της θέσης του Fodor). Η φοντοριανή θέση έρχεται, κατά ειρωνικό τρόπο, σε αντίθεση με τα πορίσματα της ψυχολογίας της αντίληψης και της γνωσιακής ψυχολογίας, που κυριάρχησαν κατά τα πρώτα χρόνια συγκρότησης της γνωσιακής επιστήμης. Το έργο του Bruner (1973), πρωτεργάτη αλλά μετέπειτα πολέμιος της γνωσιακής επιστήμης, υποστηρίζει χαρακτηριστικά πόσο δύσκολο είναι να διαχωρίσουμε την αντίληψη από τη σκέψη. Αντικρούοντας ρητά αυτή τη θέση, ο Fodor συμπλέει και με τις φιλοσοφικές θεωρίες της αλήθειας ως αντιστοιχίας με τον κόσμο, ενώ έρχεται σε αντίθεση με θεωρίες όπως ο ρεαλισμός της εμπειρίας του Lakoff (1987), που θέλουν την αλήθεια να διαμεσολαβείται από την ανθρώπινη κατανόηση.

6. Ο Jackendoff (1987: 179) μιλά ανοικτά για το πόσο παράξενο είναι να ασχολείται κανείς εντός γλωσσολογίας με το ερώτημα εάν η γλώσσα επηρεάζει τη σκέψη και πώς λίγοι μόνο έχουν επιχειρήσει μια απάντηση.

7. Ο προγραμματισμός μηχανών αποτελεί τον πυρήνα της γνωσιακής επιστήμης. Στην επιστήμη αυτή τείνουν να εντάσσονται ωστόσο και πεδία που

δεν βασίζονται (τουλάχιστον εκτενώς) στη μέθοδο της προσομοίωσης της νόησης, όπως η φιλοσοφία του νου και οι επιστήμες του νευρικού συστήματος. Ο φυσικαλισμός της γνωσιακής επιστήμης ήταν αναμενόμενο να οδηγήσει κάποια στιγμή στην ένταξη και αυτών των επιστημών στο πεδίο της. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι ο μενταλισμός και ο λειτουργισμός του κυριάρχου υποδειγματός της δεν ευθαρρύνει μια ουσιαστική σύνθεση των πορισμάτων της (επονομαζόμενης πλέον γνωσιακής) νευροεπιστήμης με τις θεωρίες περί νόησης. Σε μεγάλο βαθμό, οι νευροεπιστήμες συνυπάρχουν απλώς με τον επιστημονικό και φιλοσοφικό λόγο περί νόησης (πέρα φυσικά από τις περιπτώσεις όπου η νόηση ανάγεται στο υλικό της υπόστρωμα όπως στον εξαλειπτικό υλισμό της Churchland 1986). Μερικές μάστιχα φορές εμφανίζονται με προχειρότητα να ενισχύουν τον κυρίαρχο λόγο περί νόησης, όπως συνέβη όταν οι λειτουργικές εξειδικεύσεις του εγκεφάλου θεωρήθηκαν απόδειξη της φοντοριανής θέσης περί υπομηχανισμών του νου, ενώ μια προσεκτική ανάγνωση των σχετικών πορισμάτων φαίνεται αντιθέτως να την αντικρούει, όπως επιστημαίνουν οι Elman κ.ά. 1995.

8. Έχει σημασία να παρατηρήσουμε εδώ ότι ειδικά η γνωσιακή γλωσσολογία δεν ονομάστηκε έτσι εξαιτίας της σχέσης της με τη γνωσιακή επιστήμη (με το κυρίαρχο μάλιστα υπόδειγμά της), όπως συνέβη με τη γνωσιακή ψυχολογία. Το επίθετο «γνωσιακή» χρησιμοποιήθηκε για να υπογραμμίσει ότι η προσέγγιση αυτή δεν εκλαμβάνει τη γλώσσα ως αυτόνομο υπομηχανισμό όπως η φορμαλιστική γλωσσολογία. Θεωρεί αντίθετα ότι η γλώσσα είναι μέρος της ευρύτερης νόησης (cognition) και ότι η δομή της αντανακλά ευρύτερες γνωσιακές (cognitive) δομές και διεργασίες. Θεωρούμε τη διευκρίνιση αυτή απαραίτητη, γιατί το επίθετο «γνωσιακή» δίνει την εντύπωση μιας σύμπλευσης και αυτού του κλάδου με το κυρίαρχο γνωσιακό υπόδειγμα, ενώ συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο (βλ. Langacker 1987 σχετικά με τους λόγους για τους οποίους ονομάστηκε έτσι αυτό το γλωσσολογικό ρεύμα).

9. Οι Fodor και Pylyshyn (1988) εκφράζουν χαρακτηριστικά αυτή τη θέση όταν γράφουν: «Δεν θα ήταν παράλογο να περιγράψουμε την κλασική γνωσιακή επιστήμη [cognitivism] ως μια εκτενή απόπειρα να εφαρμοστούν οι μέθοδοι της (μαθηματικής) θεωρίας των αποδείξεων στην κατασκευή μοντέλων της σκέψης...»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akatsuka, N. 1997. «Negative conditionality, subjectification, and conditional reasoning». Στο A. Athanasiadou και R. Dirven (επιμ.), *On Conditionals Again*. Άμστερνταμ: John Benjamins, 323-54
- Antonopoulou, E. 1997. *From the Philosophy of Language to the Philosophy of Linguistics: On Current Theories of Linguistic Meaning*. Αθήνα: Parousia, Monograph Series 42.
- Auroux, S. 1996. *La Philosophie du Langage*. Παρίσι: Presses Universitaires de France.
- Austin, J.L. 1962. *How to Do Things with Words*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: Harvard University Press.
- Brooks, R. 1997. «Intelligence without representation». Στο J. Haugeland (επιμ.), *Mind Design II: Philosophy, Psychology, Artificial Intelligence*. 395-420. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Bruner, J. 1973. *Beyond the Information Given*. Λονδίνο: Allen & Unwin
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- 1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris
- 1995. *The Minimalist Program*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Churchland, P.S. 1986. *Neurophilosophy: Toward a Unified Understanding of the Mind-Brain*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Dreyfus, H. 1992. *What Computers Still Can't Do: A Critique of Artificial Reason*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Έκο, Ου. 1993. *Τα όρια της ερμηνείας*. Αθήνα: Γνώση.
- Elman, J., Bates, E., Johnson, M., Karmiloff-Smith, A., Parisi, D. και Plunkett, K. 1996. *Rethinking Innateness: A Connectionist Perspective on Development*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Fodor, J. 1975. *The Language of Thought*. Νέα Υόρκη: Crowell
- 1981. *Representations: Philosophical Essays on the Foundations of Cognitive Science*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press
- 1983. *The Modularity of Mind*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Fodor, J. και Pylyshyn, Z.W. 1988. «Connectionism and cognitive architecture: a critical analysis». *Cognition*, 28, 3-71.
- Gardner, H. 1985. *The Mind's New Science: A History of the Cognitive Revolution*. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Gumperz, J.J. και Levinson, S.C. (επιμ.) 1996. *Rethinking Linguistic Relativity*. Κάλιφρνιτς: Cambridge University Press.

- Haugeland, J. 1995. «Mind embodied and embedded». Στο Y. Houng και J. Ho (επιμ.), *Mind and Cognition*. Ταπέι: Academia Sinica.
- Jackendoff, R. 1987. *Consciousness and the Computational Mind*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- 1992. *Languages of the Mind: Essays on Mental Representation*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- 1997. *The Architecture of the Language Faculty*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Johnson, M. 1987. *The Body in the Mind*. Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Karmiloff-Smith A. 1992. *Beyond Modularity: A developmental perspective on cognitive science*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What categories reveal about the mind*. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. και M. Johnson 1998. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and the Challenge to Western Thought*. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- Langacker, R. 1987. «The cognitive perspective». *CRL Newsletter*, τόμ. 1, αρ. 3.
- 1991. «Subjectification». *Cognitive Linguistics* 1-1: 5-38.
- Lee, P. 1996. *The Whorl Theory Complex: A Critical Reconstruction*. Άμστερνταμ: Benjamins.
- Loewer, B. και Rey, G. (επιμ.) 1991. *Meaning in Mind: Fodor and his Critics*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Lucy, J. 1992. *Language Diversity and Thought: a reformulation of the linguistic relativity hypothesis*. Κάλιφρνιτς: Cambridge University Press.
- MacDorman, K.F. 1997. «How to ground symbols adaptively». *Ó Nualláin* κ.ά.
- Ντερριντά, Ζ. 1991. *Περί γραμματολογίας*. Αθήνα: Γνώση.
- Ó Nualláin, S., Mc Kevitt, P. και Mac Aogáin, E. (επιμ.), *Two Sciences of Mind*. Άμστερνταμ: Benjamins.
- Pierce, C.S. 1931-1958. *Collected Papers*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: Harvard University Press
- Pinker, S. 1994. *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. Νέα Υόρκη: William. Morrow.
- 1997. *How the Mind Works*. Νέα Υόρκη: W.W. Norton.
- Putnam, H. 1988. *Representation and Reality*. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.
- Rumelhart, D., McClelland, J. και the PDP Research Group 1986. *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*. 2 τόμοι. Κάλιφρνιτς, Μασσ.: MIT Press.

- Saussure, F. de 1916/1979. *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*. Αθήνα. Παπαζήτης.
- Searle, J. 1969. *Speech Acts*. Κοιμμηritz: Cambridge University Press
- 1979. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*
Κοιμμηritz: Cambridge University Press.
- 1980. «Minds, brains and programs», *Behavioral and Brain Sciences*. 3.
417-424.
- Shannon, C.E. και Weaver, W. 1949. *The mathematical theory of communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Sweetser, E. 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Κοιμμηritz: Cambridge University Press
- Whorf, B.L. 1956. *Language, Thought and Reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf*, επιμ. J.B. Carroll. Κοιμμηritz, Μασσ., MIT Press
- Varela, F.J., Thomson, E. και Rosch, E. 1993. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Κοιμμηritz, Μασσ., MIT Press